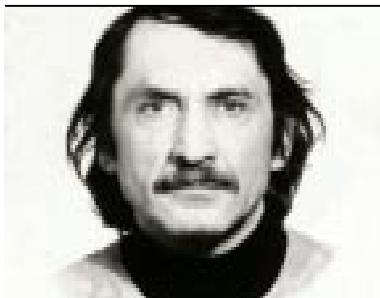

проза

проза

Канстанцін Тарасаў

...можа сум мой – проста прыкмета страчанай
дужасьці, старога веку, які ня можа абяцаць
новага пошуку, новага азарту, новай удачи...

Аўдытарская праверка ў Нясвіжы

альбо *Скарб Нясвіжскага замку*

Аповесць

*Павераны князя Дамініка
Некаторыя менскія назіраныні*

Увечары публічнае жыцьцё Менску засяроджваецца на плошчы Верхняга гораду перад домам губернатора. Тут прагуляюцца паненкі і маладыя людзі, сумовяцца сталага веку дамы па выхадзе з царквы і касьцёлу, зъяўляюцца нейкія гладкія паны для аздараўленчага праменаду перад сыйтнай вячэртай, съведчачы павольным рухам на публіцы сваю прысутнасць на съвядомстве. Магчыма, ёсьць у Менску нейкія салоны, дзе зьбіраюцца мясцовы вышэйшы съвет, але я знаёмых тут ня мею і ня могу атрымаць запрашэння. Таму, адпусціўшы Дзяніса ў карчму каля замчышча на Нямізе, сам я заняў столік у пустой рэстарацыі, заказаў келіх лафіту, грыбную закуску да яго і адбіўную катлету.

Заканчэнне.
Пачатак
у №1 (20).

Усё было даволі хутка пададзена, смачна згатавана, і ў мяне склалася добрае ўражанье аб менскай кухні, хоць ня ведаю, чым яна адметная ад іншых; магчыма, кошты тут адрозыніваюцца правінцыйнай съціпласцю ад пецярбургскіх.

Ня маючы звычкі піць без прычыны, я выпіў за ўдачу рассыльедаваньяня і адзначыў, што знаходжуся паблізу таго месца, куды скарбы Радзівілаў прыбылі яшчэ поўным сваім складам, калі не лічыць незасьведчаных страцай па дарозе з Нясьвіжу, і адкуль расыцякліся па трох напрамках, як сіроты да розных прыёмных бацькоў. Ніхто са сьпісу генералаў, якія прынялі каштоўнасці ў замку, ня мог разьвітацца з імі перад іх далёкай дарогай – са сваім палкамі і брыгадамі яны кіраваліся ўслед за французамі. Адзін толькі генерал-маёр Тучкоў ад імя 3-й арміі, якая гэтая каштоўнасці здабыла, меўся праводзіць позіркам, поўным пракляцця, абоз з нясьвіжскім багаццямі, што ператварылі яго ў шматгадовага вязня з прывілеем знаходзіцца дома, а не пад вартай у новазбудаванай турме. Тут, у вызваленым ад польскага гарнізону губернскім Менску, быў ён вымушаны штодня сустракаць і галоўнага юрыдычнага складальніка нясьвіжскай скаргі, пана Людвіга Каменскага, на сустрэчу з якім я вырушуіў па выхадзе з рэстарацыі.

Знаёмыства з Рыцарам Ружовага Крыжа

Губернскі сакратар знаходзіўся ў сваім кабінечце і з задавальненнем, па яго словаҳ, пагадзіўся са мной пагутарыць. Мы адасобіліся ў гарбатным пакоі губернатарскага дому, які займаў былы езуіцкі калегіум, уладкаўшы ў драўляных крэслах за круглым сталом і пачалі размову. Каменскі быў мажны пан гадоў сарака, можа, крыху болей. Улічваючы яго вялікую юрыдычную практику і маю обер-аўдытарскую пасаду, якая насыцярожвала кожнага абачлівага чалавека, атрымаць якія-небудзь шчырыя звесткі ад былога старшыні дэпартаменту ў менскім судзе я не спадзяваўся. Тым больш, што па словаҳ генерал-маёра Тучкова, быў ён масон, шмат ведаў таямніцаў і ўмёў іх захоўваць. Мяркую, што і Каменскі зрабіў адпаведныя фізігнамічныя назіраныні і заключыў, што я – нядайні армейскі афіцэр, маладасьведчаны ў юрыспрудэнцыі.

Па праўдзе кажучы, ніякіх прэтэнзіяў у мяне да яго быць не магло, болей паходзіла на тое, што ён рабіў мне паслугу, прасвятляючы некаторыя цымняныя моманты гулкага здарэньня ў Нясьвіжу. Здарэньня, пра падрабязнасці якога ён ведаў ўсё і якому, дзякуючы сваёй пасадзе, здолеў надаць надзвычайнью значнасць, для генерала Тучкова цалкам, можна лічыць, напаўсмяротную – выбіў з шэрагаў арміі ніяк ня горш, чым гэта зрабіў бы егер з засады. З часоў свайго нядоўгага захаплення масонскім ідэямі ў паходных ложах меў я некаторыя веды пра градусы, сёмы градус Каменскага азначаў, што ён ў сваёй менскай ложы настіў званьне Рыцар Ружовага Крыжа. Магчыма, падумалася мне, мае яго і па сённяшні дзень, калі не пасвячоны яшчэ ў наступную ступень.

– Знаёмычаць з дакументамі аб рэквізіцыі нясьвіжскіх скарбаў Радзівілаў, – сказаў я, завязваючы размову, – сустрэлася мне ваша пісьмо менскаму ваеннаму губернатару Ігнацьеву аў перадачы скаргі пана Бургельскага з грамадзянскага ў ваенны суд. Яно пазначана трэцім лютага, скарга – дзяявітым студзеня. Ці праводзілася нейкае пачатковое съследства ў грамадзянскім судзе ў прамежак паміж гэтымі датамі?

– Нічога не праводзілася, – з прыкметным задавальненнем адказаў ён. – Не было каму праводзіць ды і невядома дзе. Генерал-маёр Тучкоў са сваім корпусам быў на маршы ў Польшчу. Наогул усе ўдзельнікі гэтага здарэння – ад адмірала Чычагава да шэраговых казакаў – знаходзіліся ў Дзеючай арміі. Кампетэнцыі ў грамадзянскага суда адклікаць афіцэраў у Менск, каб атрымаць іх паказаныні, суд ня меў, ды і хто б гэта дазволіў. Абоз забраных у Нясвіжы каштоўнасцяў стаяў тут пад аховай. Таму ўсё пайшло натуральным шляхам – Бургельскі скардзіўся на армію Чычагава, справа датычыла ваенных, і мы, магу шчыра прызнацца, з прыемнасцю зънялі з сябе такі клопат, перадаўшы яго ў ваенны суд.

– А ў чым палягала прычына прыемнасці? – спытаў я.

– Справа гэтая ва ўсіх сваіх кампанентах цьмяная, – растлумачыў Каменскі юрыдычныя падставы тых дауніх пачуццяў. – Незразумела па якіх артыкулах яе класіфікаць, каму канкрэтна выстаўляць абвінавачваныні ці хоць бы прэтэнзіі. Каштоўнасці, канешне, належалі роду Радзівілаў, але ішла вайна, а князь Дамінік узяў бок Напалеона, гэта значыць парушыў прысягу. Як вырашыць – абрааваны ён, ці армія рэквізавала каштоўнасці, якія ён хаваў у съпецыяльна ўладкаваным патаемным памяшканыні? Зразумела, што не абрааваны, доказам чаго служыць абоз з аховай. Само пералічэнне каштоўнасцяў у скарзе носіць агульныя характар, а суду патрабуюцца канкрэтныя рэестры, патрабаваць жа дакладнага вопісу забраных рэчаў Бургельскі не здагадаўся ці не насымеліўся.

– Аднак вось жа насымеліўся ён выпрасіць даведку аб змушанасці адкрыць тайнае сковішча адміралу Чычагаву? – нагадаў я.

Каменскі ўсьміхнуўся:

– Гэта ён з вялікага страху выпрасіў. Ці мог ён прадбачыць, што ўладар нясвіжскага замка Дамінік Радзівіл загіне на поле бітвы? На выпадак княжага гневу хацелася мець яму такое неабвержнае съведчаныне армейскага ціску.

– Але магло і так быць, што не захацеў патрабаваць вопіс, – выказаў здагадку я. – Калі падпісаўся – выходзіць, усе каштоўнасці на забраныне блаславіў.

Каменскі ўпершыню ўважліва на мяне паглядзеў.

– Магчыма, – з сумнёўным роздумам сказаў ён. – І звычайнія людзі здольныя на дзіўныя ражэнні.

– Цікава, – задумліва сказаў я, – Бургельскі сам прывёз скаргу ў суд і аддаў вам?

– Так, – пацвердзіў Каменскі, але з прыкметнай напругай. – Ён служыць у майго кліента, і я прыняў яго скаргу да выкананьня.

– А вам, пан Каменскі, – пацікавіўся я, – не даводзілася бачыць каштоўнасці Радзівілаў.

– Некаторыя рэчы бачыў, – прызнаў ён задаволена. – Як паверанаму князя Дамініка, а раней – яго апекуноў, па маёмын справах і спрэчках – заклад маёнткаў, здача фальваркаў у аренду, мне даводзілася часта бываць у замку. Князь трymаў у сваім кабінечце калекцыю старой зброі, там былі вельмі дарагія экземпляры. Бачыў шлюбны ложак Людовіка чатырнаццатага з калонамі і балдахінам для аховы ад блох, які прывезлы ў Нясвіж з каралеўскага палацу ў Варшаве. Бачыў розныя дробязі з золата і серабра. Іншым разам каштоўнасці выстаўляліся на агляд гасцей.

Князя Дамініка наўрад ці магчыма назваць паклонынкам даўніны, ён быў сучаснага выхаваньня, але калі ажаніўся з қузінай і пачаў гаспадарыць у замку, то правёў, наколькі я ведаю, агляд усіх калекцыяў і быў складзены для яго нейкі рэестр. За дзьвесце гадоў там шмат чаго назапасілася – і падарункі, і з пасагам жонак многа прыходзіла, і трафеі, канешне, і ўласных мануфактураў лепшыя вырабы, але Радзівілы і набывалі шмат...

Пасядзеўшы хвіліну моўчкі, нібы ўзгадваючы яшчэ нешта аб каштоўнасцях, Каменскі завяршыў сваё пералічэнне нечакана, з ноткамі вымовы.

– Адміral Чычагаў, генерал-маёр Тучкоў і афіцэры Малдаўской армії,
– сказаў ён, – аказаліся першымі, хто за два стагоддзі апрач Радзівілаў уваходзілі ў патаемную скарбніцу.

Помста па-габрэйсکі

– Усё некалі мае канец, – адгукнуўся я банальнаі мудрасцю, бо само захоўванье каштоўнасцяў, ацэненых у дзесяць мільёнаў залатых, у падвальных сховах замка, здавалася мне старасьвецкай банальнасцю.

– А як вы мяркуеце, чаму нясьвіжскія габрэі атрымалі такую значную ролю ў скарзе Бургельскага? Такое ўражанье, што калі б не габрэі, то нічога ў замку не здарылася б, і скарбы па сённяня ляжалі б у захаванасці за фальш-сцяной.

– Вы маеце рацыю, – пагадзіўся Каменскі, – так і ёсьць. Афіцыйная пасада Альберта Бургельскага называлася “загадчык замкавай гаспадаркі”. Па старому яго называлі “камендантам”, “шамбелянам”, ён адказваў за штаты слугаў, захаванасць мэблі, пастаўкі прадуктаў. Але аб tym, што ён – захавальнік скарбаў Радзівілаў, мала хто мог ведаць. Можа толькі князь Дамінік, ды яшчэ пара самых давераных слугаў. А вось габрэі даведаліся і падказалі Кнорынгу, менавіта каго трэба на гэтую тэму пытагацца. Габрэі мелі дзіве падставы для свайго благога ўчынку. Першая – таму што па прыроджаным харектары сваім намагаліся на ўсялякі выпадак падлашчыцца да вайскоўцаў. Другая – у значных для габрэйскага асяроддзя асобаў была даўняя крыўда на дзядзьку Дамініка Радзівіла, які апекаваў нясьвіжскія маёнткі ў гады малалецтва пляменыніка. Узаемадачыненіні габрэяў з панамі ў нас на Літве – складанае пытанье, – нечакана зазначыў Каменскі. – Вам не даводзілася жыць у літоўскіх губерніях?

– Мой родавы маёнтак пад Талачыном, – паведаў я.

– А-а! – быццам бы ўзрадаваўся Каменскі. – Тады вам лёгка зразумець. Радзівілы, як дарэчы і ўсе ўплывовыя нашы магнаты, мелі звычку браць у габрэяў крэдыт. Зразумела, усё афармлялася дакументальна. Але два даўжнікі, бацька Дамініка князь Геранім і яго родны брат князь Караль, рана сышлі з гэтага съвету, пакінуўшы наступніку свае абавязальствы. Дамініку тады было чатыры гады. Немалы гурт крэдытораў – Мозес Шмуля, Беняш Шлома, Мануэль Забельмельц, Гертан Рапапорт, Саламон Самсановіч і яшчэ некалькі – зрабілі фальсіфікаты даўгавых расціпісак, павялічыўшы, натуральна, велічыню свайго крэдыту. Разылютаваны іх воўчым апетытам тагачасны апякун ардынацыі князь Міхал Радзівіл пасадзіў махляроў у замковую турму, некаторыя правялі там не адзін год. Справа цягнулася да паўнагадовасці князя Дамініка. Думаю, нясьвіжскі кагал запісаў турэмныя бедствы сваіх аднаверцаў у

гісторыю габрэйскіх пакутаў. Убачыўшы на вуліцах уланскі полк Кнорынга, былыя вязні паспяшаліся выказаць сваю дасьведчанасць...

– Вытанчаная помста, – прызнаў я. – Але чаму пан Бургельскі аказаўся такі баязлівы?

– Ня болей за іншых, – не пагадзіўся Каменскі. – У яго два сыны-паддлеткі. Ды і страшыліся ўсе вяртаныя расейскіх войскаў. Толькі паспелі дыфірамбы Напалеону прасыпяваць, а ўжо крычаць трэба – “французскі злодзеі”. Ды і проста боязна, калі ўваходзіць полк, і ў кожнага ў руках стрэльба.

Урачыстая сустрэча французскіх полчышичаў

Лёгка было пагадзіцца, што такая боязь абываталяў мае падставы. Адкуль чалавеку ведаць, што ў ягоны дом не заскочыць нейкі салдат, якому чорт нашэнтвае на вуха націснуць курок. Сам пан Каменскі, магчыма, зьведаў падобныя пачуцьці, і я пацікавіўся:

– А чым займаліся вы ў тых шэсцьці месяцаў вайны?

– Сядзёў ля печы ў сваім доме, – жартайліва адказаў Каменскі, але адчуўшы, што на такі жарт я не адгукнуся, распачаў шырокі адказ, які мяне моцна зьдзівіў.

– Французы наступалі гэтак хутка, што менскі грамадзянскі губернатор пан Добрынскі ўжо 25 чэрвеня адпусціў усіх чыноўнікаў і сам выехаў з атрадам унутранай стражы, даручыўшы захаваныне парадку ў месцыце магістрату. Вы ўяўляеце, – зъвярнуўся да мяне Каменскі, – у горадзе ніводнага салдата, чынавенства ва ўцёках, а берагчы двары ад рабункаў, а жыхароў ад гвалту даручана самім абываталям. Вядома, горад быў ахоплены хваляванынем, гаворачы праўду, панікай. Таму ў гэты ж дзень быў абранны гараджанамі Часовы Савет, і мне як юрысту, старшыні першага дэпартаменту галоўнага суда, даручылі яго ўзначаліць. У таварышы мае прызначылі Вінцэнта Ходзьку і менскага павятовага маршала Ігнацыя Манюшку...

– Ці на той гэта Манюшка, – удакладніў я, – які сфарміраваў для французскай арміі конна-егерскі полк з мясцовых валанцёраў за ўласны кошт?

– Так, гэта ён, уладальнік Сымілавічаў, – прызнаў Каменскі, яўна не задаволены гэтакім маймі ведамі. Магчыма ён рашыў, што я больш дасьведчаны ў дауніх падзеях, і таму стаў шматслоўны, каб пазбегнуць непрыемных удакладненіньняў.

– Увечары таго самага дня прыйшла вестка, – казаў Каменскі, – што заўтра ў горад войдуть войскі маршала Даву. Каб атрымаць мірныя гарантіі жыхарам, самым ранкам мы з маршалкам Манюшкам выехалі за горад і на Ракаўскім тракце сустрэлі французскі авангард, ну а на ўрачыстай сустрэчы ля гарадской заставы ад імя менскага жыхарства сустракаў маршала і прамаўляў князь Міхал Пузыня.

– І што ён казаў у сваім прывітаныні? – спытаў я, бачачы, што ўспаміны аб ролі сваёй падчас сустрэчы французу псуоць Каменскаму настрой.

– Што ён меўся сказаць на вачах французскага корпуса, – не захапеў узгадваць Каменскі. – Рытуальныя слова, што звычайна прамаўляюць у такіх выпадках, каб не злаваць ваеных. Што горад шчаслывы вітаць вялікага Напалеона ў асобе маршала Даву і праслаўленыя войскі імператара, якія нясуць вызваленіне ад расейскага прыгнёту. А тут на плош-

чи, – Каменскі паказаў на акно, – Даву і ягоных афіцэраў віталі менскія дамы, увесь шлях у гэты губернтарскі дом, які ён заняў, выслалі жывымі кветкамі. Іграў аркестр, білі званы на касьцёльных вежах, увесь натоўп крычаў “Віват!” Даву заверыў абываталяў, што непераможная армія Напалеона зьявілася вярнуць палякам Айчыну, і яе палкі ці пакрыюць зямлю сваімі трупамі, ці здабудуць палякам радзіму ва ўсім яе быўлым тэрытарыяльным аб’ёме.

– Добра, што маршал Даву, – адзначыў я, – аказаўся верны свайму словам.

– Мяркуючы, што *менавіта такім фіналам* для французаў усё завершыцца, – працягваў Каменскі, падкрэсліўшы свае прадчуваньні, але я яму не паверыў, – праз дзень я склаў свае паўнамоцтвы. Тым болей, што прыбыў генерал Бранікоўскі, прызначаны Напалеонам у менскія губернаторы, і была створаная адміністрацыя і мясцовая жандармерыя з правамі ваеннага суда. Здарылася некалькі рабункаў на навакольных дарогах, але рабаўнікоў публічна расстралілі, і ўладкаваўся пэўны парадак...

– Але менскі галоўны суд працягваў дзеянічаць? – спытаў я.

– Суды пры любой уладзе дзеянічаюць, – агульна адказаў Каменскі. – Заўсёды ёсьць парушэнні, скаргі, запаветы, уступленыне ў правы. Ды шмат чаго. Да таго ж парадак нядоўга мог пратрымацца. Горад быў літаральна набіты вайскоўцамі. Тут фарміраваўся пяхотны полк, сюды прывозілі паненых і хворых. Напачатку быў абсталіваны адзін лазарэт, пад які французы занялі гімназію. Потым раненыя пайшлі патокам, і пад лазарэты занялі уніяцкую царкву, усе манастыры, Кацярынінскую царкву, нават турму, пошту і больш за паўсотні лепшых прыватных дамоў, адкуль жыхароў выгналі. У гімназіі, напрыклад, замест двухсот размесцілі сем сотняў паненых, і так паўсюль. Ну, а ўсё гэта маёмыя страты і прэтэнзіі...

Неасцярожнасць князя Дамініка

Апавяданье аб службовых высылках сваіх у ваенныя месяцы ў гарадской адміністрацыі моцна Каменскага прыгнятала, неаспречнай рабілася яго немалая роля ў зьяўленні нясыўжскай скаргі на ворагаў “адраджэньня радзімы ў поўным тэрытарыяльным аб’ёме”, і ён вырашыў аддаліцца ад малапрыемнай яму тэмамі свайго мінулага.

– А што вы рабілі ў той час? – спытаў ён.

– Вёў свой полк з баямі спачатку ад французаў, потым – усьлед за імі.

Гэтая істотная, прама супрацьлеглая розніца заняткаў адбілася на нашай гутарцы нядоўгай паўзай, як бы аддадзенай на раздум аў шляхах лёсу.

– Каштоўнасці, – вырашыў зазначыць Каменскі, – не даюць людзям шчасціца. Тут у Менску здарылася некалькі рабункаў, нават забойстваў з мэтаю разбагаццець. Як кажуць, свой свайго, сусед суседа... Можна толькі дзівіцца, чаму людзей зачароўвае бліск скарбай. Нашмат болей карысьці ў нерухомасці...

Я прызнаў яго думку слушнай, адзначыўшы, што, сапраўды, уся нерухомасць Радзівілаў засталася некранутая, гэтак жа, як і іншых уладальнікаў маёнткаў.

– Чаму князю Дамініку было б не паклапаціца аў сваіх каштоўнасціх загадзя, – пацікавіўся я. – Перавезыці ў болей надзейнае месца.

– Войскі ўвайшлі ў Москву, Напалеон стаяў у Крамлі, – патлумачыў

Каменскі, – тут усё жыхарства гадала, як хутка прызначаць выбары карала і спрачаліся паміж сабой аб кандыдатурах. Якую большую гарантыво бяспекі сваіх нясьвіжскіх уладаньняў мог атрымаць князь?

– А наогул як гарантавалася захаваньне каштоўнасцяў? – спытаў я.

– Усё ж гіпатэтычна існавала верагоднасць, што князь можа загінуць, а скарбы застануцца ў скове. Як бы яны вярнуліся да наступнікаў?

Каменскі задумаўся і пачаў разважаць:

– Ёсьць некалькі варыянтаў. Бургельскі мог запрасіць сваякоў князя і пры іх разьбіць съцяну. Мог перадаць ім каштоўнасці з некаторымі, гэтак сказаць, выняткамі. Мог нічога не перадаваць, калі ня меў на гэты конт інструкцыяў, і тады новыя ўладальнікі замка мусілі б шукаць сямейныя скарбы самастойна.

– Вось зараз ёсьць новы ўладальнік, – сказаў я. – Прыйзначаны гасударам. Значыць, ён можа адшукваць зынклія каштоўнасці?

– Гэта быў бы надзвычай цікавы працэс, – развесяліўся Каменскі. – У каго б ён адшукваў? У пана Тучкова? У пакупнікоў на аўкцыёне? У захавальніка імператарскіх каштоўнасцяў? И на якой падставе каштоўнасці нясьвіжскай лініі Радзівілаў могуць быць прызнаныя спадчыннай маёмасцю прускай лініі роду? Ну, нерухомасць – зразумела, можна перадаць указам, а золата, брыльянты – ніяк. Тут ужо адпаведна прыказцы: што з возу ўпала – тое прапала...

Аспрэчваць гэтую народную мудрасць не даводзілася, яна была практычна пацверджана, але ўсё ж, на маё разуменіне, падзеньню замкавай скарбніцы паслужылі ня гэтак помсылівая балбатня нясьвіжскіх габрэяў, колькі дзіўнае жаданьне адмірала атрымаць скарбы хоць бы праз пакуты слугаў...

Моц непрыкметных чыноўнікаў

Позна вечарам, калі я клаўся спаць на гасцінічную пярыну, прышло да мяне разуменіе судовай справы супраць генерал-маёра Тучкова, якая завялася тры гады назад. Задзымуўшы съвечку, паклаўшы па звычы пад галаву кулак, я ляжаў, гледзячы ў начное вакно, і ўсе ўражаныні мінулага дня праплывалі перад вачыма, перастроіваючыся па найкім уласным ранжыры, і адкрылася мне простая, без усялякіх інтрыгаў і прыкрасаў праўда. У бедствах Тучкова, зразумеў я, галоўным віноўнікам быў не Чартарыйскі, і не Агінскі, і тым болей ня съвецкая прыгажуня польскага паходжанья Марыя Нарышкіна, а непрыкметны менскі масон і адначасна служка Феміды, высілкамі якога скарга Бургельскага атрымала юрыдычную форму і ход. Не выпадкова яна зьявілася на съвет у студзені пасыля Манифесту гасудара, які дараваў віну польскім удзельнікам вайны і дабраахвотным службоўцам французскай адміністрацыі на захопленых землях. Менавіта нядайні старшыня Часовага менскага савету, які першым пасыпшаўся прывітаць маршала Даву на Ракаўскім тракце, перакананы ня меней за князя Радзівіла ў напалеонаўскіх гарантывах адраджэння польскай дзяржавы і неадменна трymаўшы пасаду паверанага князя да вайны і ў часе яе, працягнуў свою службу і прадыктаваў захавальніку скарабаў правільны тэкст съязылівай просьбы, пад якім той паставіў свой подпіс.

І аказалася, што спружыну бурлівай інтрыгі, у якую ўцягнуліся Кутузав, Аракчэеў, Аўдытарскі дэпартамент, нават гасудар,

накруцілі вельмі малыя інтэрсанты. Бургельскі паказаў на вайсковую сілу, якой мусіў падпрадкавацца. Каменскі прыняў сваю ж творчасць да разгляду з прычыны абавязку перад уплывовым кліентам. Абодва ня ведалі аб Аракчэеве, аб варожасці паміж камандуючымі, не маглі напісаць Агінскаму ці, тым болей, фаварытцы гасудара. Гэта пазней ужо, калі справе задалі рух, высьветлілася, што скарга мае набор козыраў для помсьлівай гульні саноўных персонаў. Але ніводзін з гульцоў, якога абставіны запрасілі прыняць удзел у гэтай партыі, не прызнаецца з якой асабістай мэтай вёў гульню.

А мая аўдытарская місія, якая аплочваеца з дзяржаўнага скарабу, у тым палягае, каб прызнаць фальшывыя карты за сапраўдныя. Ну ўжо не, падумаў я, нашто мне прыслужваць за такім прэферансам!

Захавальнік княжацкай скарбніцы

Шляхетны спадарожнік

Дзеля справядлівасці мушу адзначыць, што пан Каменскі, хоць я і адчуваў да яго непрыхільнасць за двухаблічча, а ён ня мог гэтага не адчуваць, паставіўся да маёй місіі з разуменьнем і дапамог пазъбегнуць лішніх нязручнасцяў. За тыя некалькі дзён, якія я правёў у Менску, губернскі сакратар напісаў знаёмым сваім, якія служылі ў Камісіі па разглядзе гаспадарчых справаў Радзівілаў, і я ехаў у Нясьвіж, забясьпечаны прытулкам у замку. Ужо адразу па прыездзе я ацаніў, наколькі істотна была такая дапамога, – у заштатным Нясьвіжы прыстойная гасыніца адсутнічала, і я мог пасяліцца хіба што ў казармах конна-артылерыйскай роты, чаго ні мне, ні артылерыстам, канешне, не хацелася.

У дарозе, на паштовай станцыі Койданава, куды мы заехалі адзначыць падарожную, здарылася ў мяне цікавае знаёмства, пазней яно аказалася і карысным. На станцыі было шмат праездных, якія чакалі свабодную запрэжку, мае дакументы ставілі мяне ў выключнае перад астатнімі становішча, што, зразумела, выклікала да мяне адпаведную непрыязь і зайдрасцьця. Адзіны, хто на кінуў на мяне непрыхільны позірк, быў малады чалавек, праста апрануты, моцнага складу, але зморанага выгляду; касьцюм яго і боты, пакрытыя пылам, падказвалі, што вандруе ён часцей пехатой, чым у брычцы. Ён адчужана ад рэчаінасці сядзей ля варот. Непрыемная ж рэчаінасць была ўвасоблена кампаніяй падпітых паноў кепскага выхаваннія – па зынешнісці дробных арандатарав ці эканомаў; іх шумная размова і грубыя галасы адгукаліся пачуцьцём недасканаласці чалавечай прыроды. Праклінаючы фурманаў, дазорцу, “жаданыні некаторых” пралезыці наперад, папіраючы справядлівасць *быццам яны лепіны за ўсіх на съвеце* (што, зразумела, тычылася мяне), лішак *нікчэмных людзей* на дарозе, неяк блізка гэтыя панкі да маладога чалавека падступалі, нібыта ён быў стваральнікам “лішкай” на паштовым тракце. Веяла ад іх жаданьнем супакоіць сваю ўзбуджанасць праз скандал.

Ёсьць нямала людзей, якім робіцца лягчэй на душы, калі яны кагонебудзь аблодаюць ці штурхнуць, – хоць і не паскорыцца ад гэтага іхні рух наперад. Узгадалася мне, як я, па выхадзе з лазарэту, гадзінамі мог глядзець на аблокі ў небе, дзівуючы і радуючыся, што застаўся жывы на гулянках съмерці, і як не хацелася мне рэзкіх рухаў, спрэчак і

канфрантацыі. Досьвед мой падказваў, што гэты чалавек яшчэ нядаўна быў салдатам і шмат нацярпеўся. На маё пытаньне, у які бок яму ехаць, малады чалавек адказаў: “Да Міру”. Я сказаў, што мне ў Нясьвіж і запрасіў яго з сабой; калі нашая брычка пакаціла са станцыі, нас праводзілі злосныя позіркі і нямыя пракляцьці зайдзроснікаў.

Мы пазнаёміліся, зваўся малады чалавек Фелікс Сабковіч. Высьветлілася, што ён вяртаецца дадому па выхадзе з былога літоўскага палка, цяпер прынятага ў новастворанае польскае войска. Размова набыла цікавасць, калі ён паведаміў, што быў паручнікам у першым егерскім літоўскім палку, які ўдзельнічаў у баях пад Нова-Сьвержнем, у Менску, пры Студзёнцы.

– Ці давялося вам бачыць Напалеона? – спытаў я.

– Аднойчы давялося, – адказаў ён даволі абыякава. – Імператар прайшоў уздоўж нашых пастоў да пераправы, уганараваўшы нас прывітаньнем.

– Размаўляй з вамі?

– Не, зразумела. Зірнуў на нас і кіунуў галавой. Наперадзе і ззаду крочыла яго Старая гвардыя. Яны ўліліся ў калону і ступілі на мост, толькі ablедзянелыя дошкі патрэсквалі пад іх ногамі.

– А князь Дамінік Радзівіл быў на пераправе?

– Таксама перайшоў на той бок з французскай гвардыяй.

– Тыдні за два да Беразіны, – сказаў я, – з нясьвіжскага замка Малдауская армія забрала ягоныя скарбы. Аб гэтым не было там размоваў?

– Хто мог думаць пра скарбы ў той мясарубцы, – пасьміхнуўся Сабковіч. – Там за кавалак хлеба давалі брыльянты. Ды і чаго на вайне каштаваў Радзівіл? Сотні такіх былі ў Напалеона. У якасці ўланскага камандзіра нічым ён ня вызначыўся. Ды і да вайны толькі тым уславіў сябе, што аддаў за развод з першай жонкай два з паловай мільёны.

– Колькі? – перапытаў я.

Ён паўтарыў лічбу, суправаджаючы яе тлумачэннем:

– Другой яго жонкай была кузіна – Тэафіля Мараўская з Завушша. Ёй таксама давялося скасоўваць шлюб з першым мужам. Завушша недалёка ад нашай сядзібы... Я гэтую Тэфку дзясяткі разоў бачыў у нашым парфіяльным Ішкальдзьскім касыёле на святы...

Нейкі час мы ехалі моўчкі, бо я выпічваў, колькі гадоў трэба мне паслу́жыць, каб сабраць два з паловай мільёны. Вынікала, што, калі не аднаўляць мундзір, то патрэбная сума набярэцца за тры стагоддзі.

– Цікава, – спытаў я свайго спадарожніка, – а як князь расплачваўся за развод – залатымі ці асігнацыямі?

– Ня ведаю, – усыміхнуўся Сабковіч, – думаю, залатымі.

– А вам у палку выплачвалі грошы?

– Павінны былі. Але, як бывае, грошай ніхто ў вочы ня бачыў. Ды і што там грошы? Атрымаў, схаваў у мундзір, а ўжо куля ляціць... З нашага палка хіба толькі пятая частка ацалела.

– Няўко вы верылі, што французы перамогуць?

– А чаму было ня верыць? Перамаглі ж пад Аўстэрліцам. Москву ім саступілі. Уся Еўропа верыла. Старыя легіянеры Дамброўскага. Маршал Панятоўскі. У нас у Наваградскім павеце кожная сям'я. Нават мой бацька, а ён скептык ад прыроды...

– І вам падабаўся Панятоўскі?

– Так. Думаю, яго абралі б новым каралём. На Беразіне ён ніводны польскі і літоўскі полк не пакінуў, усе перайшлі пераправу. Паверце, у тых умовах гэта заслугойвала ўдзячнасці.

– Ягоны дзядзька быў каралём Польшчы і падпісаў акт адмовы ад кароны. Нават войска пабаяўся ўзначаліць, – сказаў я. – Ня надта каралеўскі ўчынак.

– Дзядзька бязволъны быў. А маршал Панятоўскі ня стаў бы падпісаць. Ён таму і пайшоў з Напалеонам, каб такую ганьбу з роду змыць.

– Але вось жа шануемы палякамі Касыцюшку не пайшоў з Напалеонам?

– Стары быў, – сказаў Сабковіч. – У маладыя гады не ўсядзеў бы ў Парыжы. А я быў студэнт. Хто ў дваццаць гадоў паверыць, што ён – гарматнае мяса на чужой вайне. Хочацца славы, ордэнаў, захапленыня паненак, вяртаныня на белым кані... Гэта потым пачынаеш думаць, калі войскі адступаюць, сяброў пахаваеш: што я тут раблю, за тысячу вёрст ад роднага дому? Што сабе тут здабыць планую?

– Усе заднім розумам моцныя, – пагадзіўся я. – А чаму ў егерскі полк падаліся, маладыя шляхціцы звычайна ў кавалерью імкнуцца?

– Афіцэрскі патэнт для ўлана шмат каштаваў. Бацька гроши ня даў, і каня яму было шкада пускаць пад кулі. Сказаў: мы ж з маці каня ня зробім, калі заб'юць, а такіх, як ты, наробім яшчэ. Такі вось быў жарт у яго, каб сыёзы схаваць, – прызнаўся Сабковіч. – А я трапна страляў. У дзяцінстве бацька вучыў мяне з пісталета сьвежку гасіць за дзесяць крохаў. Ранкам аглядаў – ці не пашкоджана куляй. Ён у Пане Каханку лясынічым служыў...

– А хто гэта “Пане Каханку”?

– Князь Караль Радзівіл, дзядзька Дамініка, – патлумачыў Сабковіч. – Праўда, ён памёр даўно. Бацька расказваў, што звычку ён меў да ўсіх звяртанацца “Пане каханку”. Што мужык, што шляхціч – усё роўна “Пане каханку”. Мог сказаць “Пане каханку, ты ў мяне стажок сена скраў!” – і кулаком па вуху. Князь Пане Каханку сам добра страляў, мог ініцыял намаляваць кулямі. Калі будзеце ў нашых мясыцінах, наведайцесь ў госьці, сядзіба Сабковічаў, бацька можа шмат пра князя расказваць. Не пашкадуце, а мы будзем рады. Бацькі мае – надта гасыцінныя. Гэта недалёка ад Завушша...

Радавое гніздо Радзівілаў

Разьвітаўшыся на скрыжаваныні са сваім новым знаёмым, мы збочылі з балышака налева і праз гадзіну язды цудоўнай лясной дарогай апынуліся на ўскрайку Нясьвіжа. Замкавая і касцёльныя вежы загадкова ўздымаюцца над зелянінай яблыневых садоў. Хутка выехалі мы на плошчу, заняту ратушай і гандлёвымі крамамі ў цэнтры, а па баках яе стаялі езуіцкі калегіум, бенедзікцінскі кляштар, занядбалая праваслаўная царква і багатая ў паруінаныні з ёй сінагога. Габрэйскія твары з экзатычнымі бародамі і пейсамі дамінавалі і ў негустым на тоўце, якія гэтую плошчу ажыўляюць. Магчыма, сярод іх былі і месціўцы, якія кінуліся да палкоўніка Кнорынга паведаміць пра “незылічоныя багацці”. Не выклікала сумневу, што дазваленіня на разгром замка гэтыя нясьвіжскія абітальнікі ні ў Кнорынга, ні ў Тучкова атрымалі не маглі, тут захавальнік скарбаў беспадстаўна наўдумляў. Хто ведае, можа, у яго меліся свае крыўды на прадстаўнікоў

гэтага народу, і ён палічыў за неабходнасць кінуць на іх нядобры ценъ. Цяпер гэтыя асобы з цікаўнасцю паглядвалі на нас з Дзянісам, ацэньваючы нашу карыснасць для іхніх гешэфтаў. Ля ратушы фурман узяў улева і, праехаўшы кароткай брукаванай вуліцай міма касыцёла і шматя-руснай старадаўнай вежы з чырвонай цэглы, спыніўся перад жалезнымі каванымі варотамі; за імі пралягала гаць між двумя азёрамі, па якой брукаваная дарога вяла да замку. З маленькай вартоўніцай, што ляпілася да каменнага слупа, выйшаў стары вартоўнік, я сказаў яму, што мы з ваеннага міністэрства да Альберта Бургельскага, і ён, грымнуўшы засаўкай, адчыніў вароты.

Уваход у родавае гняздо Радзівілаў уяўляў собой моцную мураваную пабудову, над якой узносялася высокая аглядальная вежа са сьпічакам. Прайшоўшы працяглай падваротніцай, мы апынуліся ва ўнутраным замкавым двары, шчыльна аточаным па перыметры будынкамі рознай вышыні; у сярэдзіне яго пад каронамі некалькіх бяроз быў калодзеж з ажурным каваным аздабленнем. Палацовы фасад насупраць брамы зъдзівіў мяне прэтэнцыёзнай ляпнінай у стылі ампір, перанятым з парыжскай моды напалеонаўскіх часоў. Сыцягі, гарматы, зброя, якімі быў упрыгожаны франтон, глядзеліся на фоне суседніх старых будынкаў свежай памятнай шыльдай аб нешчасціўным лёсে ўладальніка замка. Быццам князь Дамінік ведаў, як загіне, і загадзя заказаў сабе помнік.

Пакуль нейкая замкавая служанка адшуквала пана каменданта Бургельскага, я пасыпеў аглядзецца. Выгляд у замка быў ня надта жылы, некалькі акон былі чыстыя, на астатніх сонечнае съятло паказвала даўно асельніцтву пылу, некалькі акон і зусім былі забіты дошкамі, што нагадвала мне мой сядзібны дом да яго частковага добраўпарадкавання. У далёкіх кутах з абодвух бакоў палацавага фасаду, падваротніці вялі ва ўнутраныя двары, пазбаўленыя ўсялякіх прыкметай жыцця. Наогул на ўсім ляжала пячатка хваравітай дримоты. Калі сюды ўвайшоў уланскі полк Кнорынга, і калі тут сышоў з каня генерал-маёр Тучкоў, а ўсьлед прыбыў адмірал Чычагаў, тут усё, падумаў я, выглядала больш весела, усё было сагрэта таямніцай, чароўнай сілай прыхаваных золата і каштоўных камянёў. Тучкоў і уланы засыпелі тут жыццё, а я засыпеў запыленае чучала замка, накшталт тых старажытных шкілетаў у Кунсткамеры, з якіх вучоны сакратар змахваў страўсіным пяром пыл...

Неўзабаве ўзынік на двары праінфармаваны аб маім прыбыцці камендант Бургельскі. Я называўся, ён называўся, і адразу па гэтай цырымоніі камендант павёў мяне і Дзяніса ў падрыхтаваныя для нас пакоі. Мой пакой на другім паверсе левага корпусу быў абсталяваны даволі ўтульна – ложак, стол, шафа, чатыры старых цяжкіх крэслы, на сцяне вісей партрэт невядомай асобы ў кунтушы, у куце каля дзьвярэй знаходзіўся рукамыйнік. “Раней абсталёўка была болей багатая”, – сказаў Бургельскі з намёкам на наведваныне замка войскамі 3-й арміі. “На мой позірк, яна выдатная. Лепей і ня можа быць!”, – адгукнуўся я, наносячы рану яго ўспамінам. Праз акно адкрываўся малаяўнічы від на замкавы роў, зацягнуты зялёной раскай, і выцягнутае да гарызонту вялікае возера, упрыгожанае на супрацьлеглым беразе сцяной старога лесу. Пакой для дзеншчыка знаходзіўся паверхам вышэй, і абсталёўка там была адпаведна больш сціплай – ложак быў вужэйшы і цвярдзейшы, замест шафы стаяла вешалка, крэсла рыпела, а рукамыйнікам служылі вядро і гліняны жбан, затое від з вакна ўражваў значна болей.

Захавальнік скарбаў паказвае замак

Пану Бургельскому было за пяцьдзесят, гэты ўзрост прыкметна выяўляўся ў яго зневнасці – пры сярэднім росце ён быў ужо занадта мажны, валасы добра захаваліся на скронях і патыліцы, хоць ён мог пахваліцца густымі вусамі, рухі яго былі нетаропкія, а на твары, пакрытым сеткай зморшчынаў, прачытвалася чаканъне невядомых непрыемнасцяў. Магчыма, я меў бы такі ж невясёлы выгляд, калі б дакументы майго першага стала прыбыў правяраць граф Аракчэй.

Праз паўгадзіны мы сустрэліся ля пад'езду чатырохпавярховага палацу з напалеонаўскай эмблематыкай, і я папрасіў Бургельскага паказаць тыя памяшканыні, абсталіваныне якіх пацярпела, як напісаў ён у сваёй скарзе, ад войскаў Чычагава і корпуса Тучкова. Такая задача прывяла да таго, што мы абышлі ўвесь замак за выключэннем паддашкаў, гарышча і дазорнай вежы над ўязной брамай. Дзеля наданыня большай афіцыйнасці агляду, я ўзяў з сабой дзеншчыку, які такім чынам атрымаў шырокую дасьведчанасць пра княжацкае жытло, чым у далейшым часта выхваляўся ў сваім асяроддзі. Пад Астроунай у баі з уланамі князя Дамініка загінуў яго блізкі сябра; цяпер Дзяніс мог выклікаць з памяці ягоны ценъ і падумаць наколькі непрадказальныя пущвіны лёсу – ці мог ён марыць, што будзе хадзіць у ботах па паркеце княжых пакояў.

Пан Бургельскі размаўляў па-руску дрэнна, яму не хапала словаў, абавязковы ж польскі націск на прадапошні склад скажаў некаторыя слова да непазнавальнасці, што ператварала яго тлумачэнні ў рэбус, і я сказаў, што буду размаўляць з ім па-польску. Гэтая прапанова палепшила яго настрой; магчыма, ён вырашыў, што я паляк і адчуваю сэнтымент да разрабаванага гнязда яго гаспадара.

Мы пачалі агляд з чацьвёртага паверху, які займалі Залатая і Карапеўская залы. Яны яшчэ захоўвалі съяды багатага ўбраныня, а прамакутнікі нівыліняльных шпалераў съведчылі аб творах жывапісу, якія аздаблялі гэтыя съцены і былі кімсьці забраныя ці скрадзеныя. Потым мы прайшлі залы, якія камендант называў Сенатарскай. Пасольскай, Гетманскай, дзе на адну ацалелую карціну было дзве съветлья пляміны на съцяне. У бальнай зале, якая мела назvu Белай з-за мноства белых паўкалонаў, раней карцін на съценах не было, але, па словах Бургельскага, тут зьніклі крыштальныя бра. У вялікіх сталовых не хапала паловы мэблі. Падлога з набранага дубовага паркету і пазалота на алебастрывым дэкоры нідзе не пацярпел, аднак дубовыя рэзаныя панелі захаваліся часткова, скрозь дзіры была бачная муроўка і веяла разрухай. На некаторых участках съценаў, раней закрытых вытканымі шпалерамі, цьмянела старая тынкоўка. У княжых спальніах не было гардзінаў і люстраў, у кабінече Дамініка Радзівіла не было калекцыі зброі, аб якой узгадваў Каменскі, і сакратэра (“Казакі забралі!” – патлумачыў камендант). Залу, у якой съцены былі пафарбаваныя ў густы сіні колер, а падлога зробленая накшталт шахматнай дошкі ў чорныя і съветлья квадраты з цёмнага і съветлагага паркету, Бургельскі называў Рыцарскай. Апроч назвы ніякіх рыцарскіх атрыбутаў у зале не было, не прыкметніць я і съядоў якой-небудзь даўняй іх прысутнасці. “Што тут зьнікла?” – спытаў я. “Нічога”, – адказаў камендант.

Затым мы прайшлі ў бібліятэку, якая пацярпела, на мой погляд, на

болей за Рыцарскую залу. У захаваньні кніг тут назіраўся толькі той парадак, што яны былі разабраныя па мовах – выданыні на французской, німецкай, лацінскай, польскай стаялі ў асобных зашклёных шафах, але без усялякага падзелу па навуках і зъмесце, нават не ў алфавітным парадку – таму рэлігійныя і філасофскія выданыні суседнічалі з любоўнымі раманамі. Ніякіх съядоў варварскага стаўленыя казакаў бібліятэка не захавала. На маё пытанье аб кніжных стратах Бургельскі адказаў, што зынкла сотня дарагіх кніг. Якіх менавіта ён назваць ня мог, але дарагімі, па яго іранічным тлумачэныні, рэквізітары з ліку казакаў палічылі іх з-за залатога цісьнення на скуранных вокладках.

У німецкай шафе я прыкметую некалькі іншамоўных выданьняў – французскія тамы “Энцыклапедыі”, “Страчаны рай” Мільтана, “Цэнтуры” Настрадамуса. Магчыма, выявіўся б і іншыя, але прагляд кніг нічога мне не абяцаў. Значна болей зьдзівіла мяне прысутнасць побач з саліднымі ўзятымі ў скuru тамамі некалькіх непераплеценых брашураў. І вось як дзейнічае інтуіцыя: рука мая міжволі пацягнулася да непрыкметнай брашуры, якая зъмяшчала, як аказалася, твор Ёгана фон Таўпіца пад назвай “Практычныя саветы па ўладкаваньні ў маёнтку таварнай рыбнай гаспадаркі”, да таго ж праілюстраваны планамі патрэбных сажалак. Быццам яно мне съпецыяльна прызначалася, каб узбагаціць ведамі дзеля зъдзяйснення мары, якая ўзынікла ў мяне, калі я ляжаў у лазарэце пасля раненыя. Я папрасіў дазволу Бургельскага ўзяць кнігу для чытаньня ўвечары, што, зразумела, ён ветліва дазволіў. Цікаўнасць падштурхнула мяне высьветліць, чым жа заслужыў права стаяць каля “Страчанага раю” томік, адзеты ў несамавіты кардонны пераплёт, тыповы для кніг, прызначаных бедным чытачам. Густы слой пылу на абрэзах служыў съведчаньнем, што кніга даўно забылася пра дотык чалавечых рук. На тытульной старонцы гатычнымі літарамі была надрукавана назва яе – “Geschichte Der Menschlichen Narrheit”, што я пераклаў як “Гісторыя чалавечага глупства”. Натуральна было зацікавіцца, і пан Альберт не пярэчыў, каб я мог азнаёміцца ў сваім пакоі і з гэтым вырабам німецкай філасофскай думкі.

Месца допытаў і катаваньняў

Далейшы агляд залаў і пакояў нагадаў мне распытаць аб памяшканыні, якое генерал-маёр Тучкоў абраў для правядзення экзекуцыі слугаў. Са смуткам у вачах Бургельскі павёў нас да таго векапомнага месца, дзе генерал-маёр рашуча вырваў з яго галоўную таямніцу нясьвіжскага замка. Пад катавальню былі скарыстаныя вялікія сенцы па суседству з параднымі сходамі палаца, цяпер пустыя. Мы ўвайшлі ў змрачнаватае памяшканыне са съценамі ў паўсажня таўшчыні і склепістай столлю, дзе ў лістападзе 1812 году захавальнік княжых скарбаў перажыў жах магчымага мардаванья розгамі і парушыў прысягу свайму гаспадару. Было прыкметна, што знаходжанье ў гэтых злашчасных съценах і неабходнасць дзяліцца ўспамінамі не прычыніла каменданту прыемнасці, тым болей, што мае пытаныні былі падобнымі да сапраўднага допыту:

- Колькі слуг былі зьбітыя прутамі ў прысутнасці генерал-маёра?
- Тры.
- Яны што-небудзь казалі аб скарбах?
- Не. Адкуль ім было ведаць.

- Як доўга цягнулася для іх катаваньне?
- Можа, з гадзіну.
- Гэтыя слугі служаць зараз у замку?
- Так, два і цяпер тут.
- Слуг распраналі пры допыце?
- Я як жа! Агалілі да пупа.
- Як білі?
- Прывязвалі да лаўкі і лупцавалі па съпіне.
- А дзе вы стаялі?
- Вось тут, каля съцяны.
- А дзе генерал-маёр мардаваў вас голадам і смагай у другі свой візіт?
- У друкарні княгіні Уршулі, – Бургельскі ахвотна паказаў праз акно на падвальныя дзъверы ў прыбудове да таго корпусу, у якім адвалі нам пакоі. Відаць, каменданту хацелася паказаць і другое месца сваіх пакутаў, дзе ня здолелі зламіць яго волю; я пайшоў яму наасустроч, выказаўшы жаданьне паглядзець.

Былая друкарня княгіні, якая пакінула гэты съвет болей за пайстагоддзя назад, займала даволі прасторны паўпадвал. У невялікае закратаўанае аkenца прабівалася з двара цымянае святло. Пэўна, некалі ў гэтым памяшканьні стаяў друкарскі станок і пахла фарбай, але цяпер яго аддалі пад захаваньне рознага гаспадарчага хлamu – тут стаялі пустыя бочкі, валяліся абрэзкі дошак, непатрабныя анучы, пясок у скрыні, рыдлёўкі і ламы – застаялы пах забытай каморы не заахвочваў тут затрымлівацца. З даўняга часу добра захавалася печ; старыя дубовыя дзъверы, якія вялі ў падвальныя нетры, былі зачыненыя на замок. На падлозе, выкладзенай з цэглы, ляжаў адвечны слой пылу, падобна было, што пасыля закрыцця друкарні тут не падмяталі, ва ўсялякім выпадку, пасыля таго, як пад гэтымі скляпеннянімі прыняў пакуты пан Бургельскі. Печ выходзіла на сярэдзіну падвалу, свабодную ад хлamu. Я пацікавіўся ў каменданта, ці была напаленая печ у тыя сьнежаньскія маразы, калі ён знаходзіўся тут пад вартай? “Як у лазыні”, – адказаў Бургельскі. – Толькі вады не было!”

Не выказаўшы свайго стаўленьня да яго пакутаў, я пацікавіўся толькі іх працягласцю:

- Колькі дзён вы тут пробылі?
- Два.
- А што цяпер ў патаемнай скарбніцы?
- Што там можа быць! Пустата.
- Цікава ўсё ж зірнуць.

Бургельскі пакорліва кіунуў, і мы ўсьлед за ім выйшлі на двор. Тут на яго заклік “Сташак!” з падваротні, якая злучала галоўны двор з унутраным гаспадарчым, зъявіўся старэых гадоў слуга. “Прынясі паходні” – загадаў яму Бургельскі і павёў нас у левы кут двара да такіх самых дзъвярэй у лёхі. Пакуль ён адшукваў ключ і адкрываў замок, слуга Сташак прынёс некалькі палак з кулямі з прасмоленага пакульля. Адна паходня ўжо гарэла.

Спустошаная патаемная скарбница

Узброеная такімі сувязільнямі мы ўтраіх сышлі па сходах (я налічыў дванаццаць прыступак да пляцоўкі, на якой мы павярнулі направа, і яшчэ адзінаццаць прыступак уніз), і апынуліся перад складзеным з цэглы пра-

сторным падземным ходам, якім прайшлі кроکаў трывцаць. Тунэль цягнуўся далей, але Бургельскі спыніўся перад праломам у бакавой съценцы, праз які трэба было ўвайсці ў непраглядны змрок нейкага памяшканья.

– Вось яна, скарбніца, – сказаў Бургельскі такім тонам, нібыта выдаваў таямніцу наноў. – Была тут, – паправіўся ён.

Мы ўвайшлі ў былое сховішча каштоўнасцяці. Польмія нашых съвяцільніяў асьветліла ёмістае падзямелыле, у якім нічога не было апроч груды бітай цэглы. Хоць я і не чакаў прыкметіць залаты пярсыцёнак, выпадкам патрапіўшы ў шчыліну, але ўсё ж пустата сховішча моцна прыгнечвала. Само паветра ў схове было нейкае задушлівае, быццам разам з забранымі камяніямі і золатам зынікла з яго жыватворная съвежасць, нам засталося толькі ўглядцаца ў пыл на съценах – у самотнае съведчаныне зьдзейсненай канфіскацыі. Канфіскатары ішлі наперадзе і здабывалі бацаці, а мы пры঱агнуліся ў ар'егардзе, каб вырашыць, колькі было ў гэтым неабходнасці. І ў съмелых заборцаў засталася прыемная памяць аб адкрытым скарббе, падмацаваная, без сумневу, хоць нейкімі сувенірамі, у запаздалага аўдытара, гэта значыць, у мяне, у памяці застануцца толькі съвято паходні і жахлівыя цені на голых съценах у тую хвіліну, калі ён ацэніваў наступствы чужой удачы.

Думаючы аб Чычагаве і Тучкове, я раптам зразумеў, чаму генерал-маёр наважыўся наведаць замак наноў разам з новаатрыманым корпусам. Абводзячы позіркам ніzkія скляпеныні і старыя съцены, на якіх у водблісках агню, як страшыцты, варушыліся нашыя цені, я, мажліва сказаць, усьвядоміў, што адно гэтае таямнічае сховішча зусім не адпавядае велічы і значнасці замковых муроў, што такіх патайнікаў павінна быць некалькі, можа, пяць, ці хоць бы тры. Адно патаемнае месца для съцілых сямейных каштоўнасцяці існуе ў кожнай шляхецкай сядзібе. Якая-небудзь нікому, апроч гаспадара, невядомая яма ў склепе ці лядоўні, у якую хаваюць куфэрак з камяніямі ці гаршчок са срэбрам, спадзяючыся зьберагчы іх ад рабаўнікоў і забяспечыць наступныя дні сям'і. Узвесці ж на штучным насыпе некалькі будынкаў з дзясяткамі залаў, сотняй пакояў пад спальні, гардэробы, кабінеты, кухні, каморы і задаволіцца адзінным просыцен'кім падземным сховам для фамільных скарбай у дзесяць мільёнаў золатых – у такую легкадумнасць Радзівілаў мне верыць не хацелася. Не, нашэптваў мне здаровы сэнс, гэта не галоўная скарбніца, павінен быць асноўны тайнік, у якім захоўваецца нешта унікальнае і надзвычайнай значнасці. І ўяўленыне маё малявала рамантычную карціну галоўнага схову: пад адной з каменных плітаў гэтага скляпенія знаходзіцца лесьвіца, якая вядзе ў склеп, у якім за фальш-съцянай схавана, кажучы вобразна, радзівілаўская Чаша Граала – залатыя зыліткі і залатыя скульптуры апосталаў, якія бачыў нябожчык князь Рапнін. А магчыма, трэба прайсці яшчэ паўсотні кроکаў па падземным ходзе, і некранутая скарбніца будзе пад нагамі. Па ёй хадзілі з паходнямі ўланы Кнорынга і казакі Грэкова, а пан Бургельскі, баючыся іх і ненавідзячы, кляўся, што ўжо ўсё вымелі, як мятлой.

– Куды вядзе гэты падземны ход? – спытаў я.

– У лес за возера, – адказаў Бургельскі. – Пад замкам шмат хадоў. Ёсьць ход у касыцёл, можна прайсці пад зямлЁй у ратушу. Гавораць, быў ход у касыцёл съятога Міхала, за тры вярсты ад Слуцкай брамы...

– Што азначае “быў”?

– Гадоў сорак назад, калі праганялі езуітаў, касьцёл зачынілі. Ход месцамі абваліўся. Ды і куды хадзіць, там цяпер могілкі. Па зямлі аднясуть, калі спатрэбіцца...

– Даўк нашто капалі?

– Не ўяўляю, – паціснуў плячыма Бургельскі.

– А наогул, калі былі збудаваныя гэтая скляпеньні? Неяк непадобна, каб адначасна з палацам.

– Усё, што пад зямлёй, зрабілі яшчэ два стагоддзі назад, але стары замак шведы зруйнавалі, ад яго няшмат засталося, і дзед князя Дамініка збудаваў новы – палац і ўсе іншыя будынкі. А князь Дамінік толькі адрамантаваў зверху і аздобіў съцены ляпнінай.

– Выходзіць, гэтым падземным хадам болей за дзве сесцые гадоў?

– Так, прыкладна дзве сесцые трыццаць.

– І ўесь гэты час тут была патаемная скарбніца?

– Цалкам магчыма. Пра другую ня чуў.

– А як салдаты Тучкова зламалі съцяну? – пацікавіўся я. – Вы прывялі іх сюды, паказалі месца – і што? Чым яны білі? Сякерамі? Бервяном?

– Ламамі, – адказаў Бургельскі.

– Тымі, што стаяць у падвале, дзе трymаў вас Тучкоў?

– Так, нашымі ламамі і разбурылі.

Згублены рэестр каштоўнасцяў

– Пан Альберт, – узгадаў я абы прызначанай для яго справе, – спадзяюся для вас не складзе цяжкасці знайсьці рэестр каштоўнасцяў, якімі валодаў князь Дамінік ці продкі яго да зьяўлення тут арміі Чычагава?

– Даўк у скарзе маёй усё было пералічана... – адказаў Бургельскі, зъдзіўлены маім пытаньнем.

– Я чытаў, але думаю, павінен існаваць падрабязны вopіс скарбаў: колькі было залатых вырабаў, колькі пярсыёнкаў, чые, якія, колькі карцін, якія... Хіба вы не рыхтавалі дакладны вopіс для зацверджанага гасударам новага ардыната, князя Антонія Радзівіла?

– Ён ні разу тут не зявіўся, і загаду такога не было.

– А калі князь Антоній зявіўца і спытае?

– Сем гадоў назад, пры князю Дамініку, мы складалі інвентар калекцыяў і каштоўнасцяў, – прыгпадаў Бургельскі. – Ён захоўваўся ў архіве. Але архіў пацярпеў ад салдатаў адмірала Чычагава і Тучкова...

– Добра было б праверыць!

– Абавязкова пашукаю, – пагадзіўся Бургельскі, не хаваючы незадаволення ад такога майго жаданьня.

Я вырашыў паказаць, што ня надта яму веру:

– У вашай скарзе, пан камандант, ёсьць адно даволі цёмнае месца – нібыта князь Дамінік фамільных каштоўнасцяў ня бачыў і пра іх ня ведаў? Памятаю, там вы напісалі, што князю Дамініку Радзівілу, ардынату алыцкаму і нясвіжскому, як непаўнагадоваму, іх не паказваў, аб якіх князь па сёньняшні час ня ведаў і ня ведае. Хіба вы праводзілі інвентарызацыю з уласнай волі і ў таямніцы ад князя, без яго прысутнасці і згоды? Ці ён пагадзіўся чакаць, пакуль вы, пан Бургельскі, палічыце яго вартым пазнаёміцца з каштоўнасцямі скарбніцы? Усё ж ён у нашэсьце 1812 году камандаваў уланскім палком.

Бургельскі засаромеўся такога свайго праліку.

– Напэўна, выказаўся не зусім дакладна, – прыдумаў ён на хаду. – Безумоўна, князь усё бачыў.

– І я так думаю, са спадчынай сваёй, у тым ліку са скарбамі, ён азнаёміўся. Але хіба пан Каменскі не дапамагаў вам правільна сформуляваць скаргу?

– Дапамагаў, як жа без юрыста, – вымушана прызнаўся Бургельскі.

– Ён быў павераны князя, вёў яго справы.

– Вы заплацлі яму за дапамогу?

– Не, бо гэта тычылася не маёй, а князя Дамініка маёмасьці.

– Цікава, пан Альберт, а ў якім куце стаяў тут куфар з каштоўнасцямі? – спытаў я.

– Куфар? – ледзьве не абражана ўсклікнуў камендант. – Тут стаялі дзясяткі куфраў. Месца свабоднага не было. Тут усё было акуратна пакладзена: залатыя кубкі, сервізы, камяні, зброя з гравіроўкай і пазалотай, вайсковыя рарытэты Радзівілаў, габелены, крышталь, нумізматычныя зборы – больш за дзесяць тысячаў манетаў...

Навеянае гэтым пералікам пытаньне таксама не магло яму спадабацца, і мне было цікава, якое тлумачэнне Бургельскі здолее нарадзіць.

– Як вы ў адзіноце змаглі прынесці сюды дзясяткі куфраў, кашоў, крышталь і тысячи манет? Колькі часу гэта заняло? Ці ў вас былі памочнікі?

– Ну, – зъянтэжыўся ён, – канешне, слугі дапамагалі зносіць у падвал. Адзін бы я тыднямі насіў.

– А як насілі? Уначы? Удзень? Праз двор на вачах у слугаў?

– Не, калідорамі па будынках і падземным ходам...

– Чаму ж у скарзе сваёй вы напісалі, што вам толькі аднаму вядомая была таямніца скарбніцы?

Бургельскі адказаў, што дакладнае месца скарбніцы слугам невядомае, бо яны далей сходаў у падземны ход не хадзілі, зносілі куфар ці скрыню ўніз і вярталіся за наступнымі.

Нават гэтыя нешматслоўныя адказы моцна зъмянялі карціну захавання скарбай, пададзеную ў судовай заяве. Я нават зъдзіўіся, што Каменскі не падказаў яму наперад прадуманаць свае адказы.

– Пан Бургельскі, вы сказаў, што ў 1809 годзе князь загадаў правесыці інвентарызацыю каштоўнасцяў. А калі іх схавалі ў гэты схоў? Летам, калі пачалася вайна? Ці калі наступала Малдаўская армія Чычагава?

– Не, раней, калі князь Дамінік ад'язджаў у Варшаву.

– А калі князь адбыў у Варшаву?

Падумаўшы, Бургельскі ўзгадаў:

– У 1810 годзе ён паехаў у Парыж, а адтуль у Варшаву.

– А падчас інвентарызацыі, што, гэта скарбніца стаяла пустая, тут быў адкрыты пралом, кожны слуга мог сюды зазірнуць? Не было той муроўкі, якую разబілі салдаты Кнорынга?

– Сыценку я разабраў, потым замураваў наноў.

– А якія каштоўнасці князь узяў у Варшаву?

– Ня ведаю. Але са скарбніцы нічога ня браў.

– А дзе захоўваліся родавыя скарбы да паўнагодзя Дамініка?

– У гэтай скарбніцы.

– Менавіта ў гэтым памяшканьні?

Ён непераканаўча кіўнуў.

Адносіны Дзяніса да чужых скарбаў

Рыпучы голас, які нечакана звярнуўся да каменданта з глыбіні ходу, перапыніў нашу размову, прымусіўшы ўсіх здрыгнуцца. “Пан Альберт, – прагучала з цемры, – прыехаў пан Караль Вірыён. Што яму адказаць?” І ў праломе, цьмяна асьветленым нашымі паходнямі, выявіўся твар ужо знаёмага нам Сташака, ператвораны чырвоным съятлом у жорсткага разбойніка. Я адзначыў, што перад тым ня чуў шоргату і западозрыў, што слуга мог падкрасыці даўно. Гэтае паведамленне аб нейкім візіёру было для Бургельскага істотнае, бо ён рашуча сабраўся нас пакінуць. “Мне трэба дакументы аддаць”, – патлумачыў каменданту з цвёрдасцю, якая не прымала пярэчанья, і я ня стаў яго ўтрымліваць, запрасіўшы ў былую скарбніцу слугу, каб распытаць яго пра абставіны даўняга катаўання.

Сташак адказаў, што генерал Тучкоў спачатку дапытваў ўсіх слугаў, але выбраў трох, на якіх астатнія паказалі, як на блізкіх памочнікаў пана каменданта. Нас трох, апавядадаў Сташак, уланы прымусілі распрануцца, прывязалі да лавак і выдалі па пяцьдзесят удару розгамі. Генерал Тучкоў, які назіраў допыт, угаворваў каменданта ня браць грэх на душу, бо яго маўчаныне можа каштаваць нам жыцця, а потым яго самога будуць малациць да жывога мяса. Нарэшце пан Бургельскі зылітасцівіўся і павёў Тучкова ў скарбніцу. На маё пытаныне “Каго са слуг катаўвалі, калі генерал Тучкоў зноў прышоў у замак?”, Сташак адказаў, што Тучкоў прывёў казакаў, яны ў замку начавалі, слуг ня білі, але шмат чаго пасыля іх ва ўсіх пакоях не далічыліся.

Адпусціўшы слугу, засталіся мы з Дзянісам у былой скарбніцы князёў Радзівілаў удвох.

– Адкажы мне, Дзяніс, – пацікавіўся я, – калі б табе давялося выносіць адсюль на двор скарбы, ці ты насымеліся б пакласыці што-небудзь у кішэню?

– А чаму б не, – пераканана адказаў ён. – Гэта ж не ў таварышаў сваіх узяць. Што карысці, што тут гэтулькі добра паразнела. Пашанцевала нашым уланам, якія адсюль куфры выносілі…

Такая щырасць майго ад прыроды сумленнага дзенішчыка падказвала, што ў волісе скарбаў, падпісаным камісіяй, поўна будзе лакунаў. Усё, што змаглі ўхапіць на памяць уланы, афіцэры і генералы, зынікла назаўсёды і ў гэту скарбніцу ніколі ня вернецца, калі б пра гэта быў выгадзены нават найвышэйшы ўказ…

Прагулянка ўздоўж замковага рову

Заліты яркім сонцам замкавы двор з бярозамі каля калодзежа здаўся мне пасыля азнямленыя з абрааваным падзямелем болей жыццярадасным, чым пры першым яго аглядзе. Пан Альберт чакаў мяне ля пад’езду, але мне захацелася агледзець замак звонку, і я спытаў, дзе змагу адшукаць яго праз гадзіну. Бургельскі паказаў на прыадчынену дзвіверы ў двухпавярховай прыбудове да ўяздной вежы. Мы з Дзянісам праз падваротню пакінулі двор, перайшлі шырокі роў, запоўнены малапраточнай вадой і населены жабамі, і па аб’яздной дарозе, рушылі на прагулянку вакол замка. Дарога гэтая, у ранейшыя часы, відаць, умацаваная была брустверамі і служыла для манеўру стралкоў, якія ахоўвалі замкавыя валы. Цяпер, абсаджаная ліпамі, яна выкарыстоўвалася як угульная алея,

якая вяла да берагоў двух азёраў, падзеленых дамбай. Левае цягнулася да гарызонту, бліжні бераг яго меў прыстань для васьмівёславага катэру, які, як мы пераканаліся, быў закінуты ўлагай і напаўзатоплены гніў у вадзе. Правае ад дамбы возера было нашмат меншае і прылягала да горада.

Між гэтым возерам і замкам пагоркам пакінута была немалая паліна, якая зьдзівіла мяне наборам парковай аздобы. На ёй упаратавана былі высаджаны дзевяць кустоў акацыі, якую масоны шануюць як сімвал бессьмяротнасці сваёй справы, стаялі паўкругам дзевяць садовых вазаў, якія абрамлялі кветнік у выглядзе пяціканцовай зоркі. Нават мае съцілія веды ў тайнай сімволіцы дазволілі ўпэўнена лічыць, што кветнік адкрыта паказвае масонскі знак, а яркія жоўтыя настурцы ў вазах сімвалізуюць сабой залатое съятло духоўных ведаў, якое адкрываеца братам масонскіх ложаў. Водар гэтых сімвалаў прысягаў да іх сотні пчолаў, і мы, не рызыкуючи затрымлівацца каля шматзначнай клумбы, пайшлі ўздоўж возера. На супрацьлеглым яго беразе прыгожыя будынкі і вежы некалькіх каталіцкіх касцёлаў стваралі прывабны гарадскі сілуэт. Адасобленая ад гэтых апрышчаў традыцыйнай веры нешырокай воднай прасторай сімволіка вольных муляраў выглядала як пэўны выклік. Мяне зaintрыгавала, хто тут, у замку без гаспадара, мог аддаваць даніну масонскім ідэям і даглядаць захаванье сімвалаў?

Хаос у княжацкім архіве

Дзяншчык мой на такай прагулянцы знудзіўся і папрасіўся схадзіць у горад, як ён сказаў, агледзеца. Я ж адшукаў захавальніка скарбніцы. Папярэджаючы мае пытаныні, ён прапанаваў зайсыці ў архіў, каб я на ўласныя очи здолеў пераканацца, якую цяжкую працу на яго ўскладаюць мае патрабаваныні адшукаць інвентар княжых каштоўнасцяў.

Замкавы архіў займаў раскошны другі паверх вежавай прыбудовы. Патрапіўши ў гэтае сховішча розных дакументаў, я вымушаны быў прызнаць, што камендант ня схлусіў, ва ўсялякім выпадку, праўдай было тое, што архіў уяўляў сабой выпадковыя стосы папераў, у якіх пошуку неабходнага дакументу маглі адніць некалькі гадоў жыцьця, што нагадала мне канцылярию аўдытарскага дэпартаменту да зьяўленыня там Закрэўскага. Разборкаю і архіваванынем дакументаў займаліся трох пісары змарнелага выгляду, ды ўласна кажучы, іншы выгляд і не маглі яны займець ад такой щыра нуднай працы. У глыбіні душы я ім спачуваў.

– Ня ведаю, што шукалі тут казакі, – сказаў Бургельскі, – аднак пасыля іх усё палегла пластом, сотні тысячаў папераў былі перамешаныя, як рыдлёўкай, – прывілеі, лісты, судовыя справы, контракты, інвентары, даўгавыя расыпскі – быццам бура па іх прайшла, а безыліч проста ўзялі на распал. Вось да сёньня разъбіаем, і канца не відаць...

– А прынцып гэтай разборкі ў чым палягае? – пацікавіўся я з ветлівасці. – Па гадах раскладыцца?

– Каб толькі гэта, – адгукнуўся малады канцылярыст. – Па маёнтках, па даўгавых абавязацельствах, па разыліках са службоўцамі, па вядомых асобах. І ўсё гэта часта на чатырох мовах, апрош польскай. А почырк у некаторых людзей – курыца лепш напісала б сваёй лапай... Вось, напрыклад, лісты музыканта Мікалая Шоля апекуну князя Дамініка князю Міхалу Радзівілу з просьбай выплатіць даўгі за службу ў замкавым аркестры ў 1780-1788 гадах. Тут і па-німецку, і па-італьянску, і чамусыці

лацінскі дакумент прыкладзены. І трэба адшукаць: было аплочана ці яшчэ сέньня яму ці дзесям яго вінны...

– Так, – ахвотна падтрымаў Бургельскі, – сам чорт ногі зломіць...

Гэтыя абставіны падаліся мне недараўальнымі ў адносінах інвентару каштоўнасцяў з-за іх надзвычайнага кошту, і я папрасіў былога іх захавальніка канкрэтныя звесткі на паперы тое, што ён памятаў. Напрыклад, ці былі ў скарбніцы залатыя ці сярэбраныя скульптуры, золата ці серабро ў зылітках і да таго падобныя буйных памераў каштоўнасці.

Слухаючы мае пажаданыні, Бургельскі згодна ківаў, але калі я скончыў, яму засталося незразумелым адно з самых істотных для мяне пытанняў – аб залатых і сярэбраных скульптурах.

– А якія залатыя скульптуры пан палкоўнік мае на ўвазе?

– Скульптуры сівятых апосталаў. У чалавечы рост.

– У рост чалавека? – зьдзіўлена перапытала Бургельскі.

– Магчыма, вышынёй у локаць.

– Не, – упэўнена адхіліў ён, – ніколі тут ня бачыў ні вялікіх, ні малых.

– Ну добра, апішыце тыя, якія бачылі. А-а, і вось яшчэ што, пан Альберт, – узгадаў я, – хто прыдумаў высадзіць кветнік у выглядзе зоркі на палянцы ля возера? Там яшчэ акацыі, дзевяць вазаў...

– Князь Дамінік. Дакладней, цесьць ягоны, генерал Мараўскі, бацька пані Тэафілі. Калі князь Дамінік ажаніўся, ён стаў тут частым госьцем.

– Князь Дамінік быў шчыры масон? – спытаў я.

– Так, – неахвотна адказаў Бургельскі. – Да вайны ў Нясьвіжы была ложа “Шчаслывае вызваленьне”. Але ж гэта не было забаронена.

– Зразумела. Масонскія ложы і цяпер дазволеныя. Сходы, канешне, праводзіліся ў замку?

– Асноўным чынам, так.

– Выходзіць, пан Альберт, вы былі князю Дамініку братам па ложы?

– Усе людзі браты па Богу, – адказаў Бургельскі.

– Сапраўды, – пагадзіўся я. – Калі вас спытаць, якога вы градуса, вы не адкажаце?

– Не хацелася б. Магчыма, вы прафан. – Ён вырашыў абараніць сваю духоўную самастойнасць: – І якія адносіны тая ложа можа мець да маёй скаргі на рабунак каштоўнасцяў?

– Ня ведаю. Магчыма ніякага. Але хіба можна атрымаць якія-небудзь веды, калі не пытгацца?

У вачах пана Бургельскага ясна прачытваўся адказ: “А нашто пытгацца аб тым, што ня трэба ведаць”, але ён яго не агучыў, а да мяне ў гэты момант прышла здагадка, што юрыст Людвіг Каменскі як масон высокай ступені мог быць *братам* і ў нясьвіжскай ложы і разам з Бургельскім па-брацку правёў бой на полі юрыспрудэнцыі за свайго *брата* Дамініка.

– У вас свой маёнтак ёсьць? – пацікаўся я ў каменданта.

– Арандую ў Радзівілаў пажыццёва два фальваркі.

– Яны пацярпелі ў вайну?

– Канешне, былі страты ад войскаў, – сказаў камендант.

– Ад якіх – французскіх ці расейскіх?

– І ад тых, і ад тых.

– У вашай скарзе апошнімі былі слова пра абрабаванье корпусам Тучкова фальваркаў, якія належылі да Нясьвіжскай ардынацыі. Да французай у вас не было прэтэнзіяў?

— Яны ў замак не заходзілі, — адзначыў ён як французскую вартасьць, — і ў фальварках не былі на пастоі. Хто пацярпеў, — вырашыў асьцярожна дадаць ён, — павінен быў паведаміць уладам.

Съяды былой велічы

Маленькія таямніцы пана Бургельскага

Зразумела, пан Бургельскі не імкнуўся шырокая задаволіць маю цікаўнасць. Але ў мяне было для яго пытаньне, на якое ён ня мог адказаць, што не дасьведчаны. Магчыма, з гэтага пытаньня і варта было пачынаць нашу размову.

— Пан Альберт, — спытаў я, — па словах адмірала Чычагава, у замак напярэдадні заняцця Нясьвіжа корпусам генерала Ламберта прыбыў абоз, які ахоўвалі ўланы князя Дамініка Радзівіла. Сорак вазоў з нарабаванымі ў Маскве каштоўнасцямі. Ці вядома вам, што канкрэтна было на гэтых вазах, хто разьбіраў дастаўленыя скарбы, можа, вы прынялі іх на захаваньне, які іх лёс?

Бургельскага ахапіла сапраўдная паніка.

— Які абоз! Якія маскоўскія каштоўнасці! — закрычаў ён, адмаўляючы само такое меркаваньне. У голасе яго адчуваўся хутчэй страх, чым пратэст, — відаць, ён усьвядоміў, якое супраць яго вылучаеца абвінавачаньне. — Бога той не байща, хто гэта прыдумаў! Уланы былі, гэта праўда, але без усялякага абозу. За дзень да зъяўлення тут палкоўніка Кнорынга прыбыў атрад з пятнаццаті чалавек з паручыкам Абуховічам на чале, які прывёз загад князя Дамініка Тэрмінова везы скарбы ў Варшаву. Гэта мне трэба было сабраць абоз. Унахы з Альбы прывялі ў замак вазы, на іх потым, да месца сказаць, Чычагаў пагрузіў каштоўнасці з нашай скарбніцы. Калі ў замак пачаў уваходзіць Татарскі полк, пачалася страляніна. У Альбе стаяла пяхотная рота капитана Ракасоўскага, ад яго дасыпаліся ў замак вартавыя. І яшчэ на сваю бяду ўланы князя Дамініка пачалі адстрэльвацца. Амаль усе і загінулі.

— А колькі гэта “амаль усе”? — захацеў я ўдакладніць колькасць забітых.

— Паручык Абуховіч і з ім некалькі ўланай уратаваліся падземным ходам у касьцёл.

— Яны, што, ведалі пра ход? Ці гэта вы ім дапамаглі?

— А што б вы зрабілі? — нагадаў камендант аб сваёй масонскай міласэрнасці. — Шкада было людзей, усе маладыя.

— Разумею. Але вось што не могу зразумець: на дарогах войскі, казакі, простыя рабаўнікі і марадзёры... Няўжо вы рызыкнулі б даверыць княжыя скарбы ў дзесяць мільёнаў залатых купцы юных уланаў? Як бы яны іх абаранілі?

— Князь пажадаў. Хто мог чакаць зъяўлення Малдаўскай арміі. Як сынег на галаву яна звалілася. Тут і пра Напалеона у той час думалі з упэўненасцю, што пануе ў Крамлі...

Мне ня надта верылася, што князь Дамінік, адступаючы з Напалеонам па Смаленскай дарозе, ведаючы аб партызанскіх партыях, аб казачых палках, вырашыў вывозіць скарбы на шляхах баявых дзесянняў войскаў. Больш верагодна, што князь вырашыў перахаваць каштоўнасці ў іншы

патайнік, думаў я, бо ня мог ён не ўсьведамляць, што замак будзе секвестраваны ці яго аддадуць пад шпіталь альбо казарму, ды і наогул адымуць. Бургельскі не пасыпей, а фантазія Чычагава нарадзіла легенду пра дастаўленыя маскоўскія каштоўнасці, каб апраўдаць свае дзеяньні перад гасударам. Дык куды ж яны падзеліся, гэтыя маскоўскія скарбы, нібыта дастаўленыя ў замак Радзівілу? Ніхто іншы пра іх ня ўзгадваў. Ужо калі б знайшлі іх тут, то якія пераможныя рэліцыі пайшлі б ад Чычагава цару. Выратаваць маскоўскае золата – усё ж большай значнасці подзвіг, чым забраць родавыя каштоўнасці польскага князя.

– Пан Альберт, а гэты альбінскі абоз, вамі падрыхтаваны, выпадкам не заічаны ў страты княжай гаспадаркі ад расейскіх войскаў?

– Не магу ведаць, – адказаў ён. – У Альбе свой эканом.

Такі адказ бяспрэчна паказваў, што ўсе выдаткі былі ўпісаныя ў рэестр грахоў арміі Чычагава, і адказчыкам за іх выпала быць Тучкову. Уласна і са скарбамі была ня большая яснасць. Я пачаў зачытваць са сьпісу туманныя акрэсьленыні Бургельскага, ці магчыма, падказкі пана Каменскага.

– Вось у дакуменце вы пазначылі, што сярод забраных каштоўнасцяў былі “табакерки серебряные и золотые, бриллиантами осъпанные, в большом количестве состоящие”, – пытаў я. – Колькі было канкрэтна сярэбраных, колькі залатых? Набытыя княземі Радзівіламі ці атрыманыя ў дарунак? З якога году на захаванье ў скарбніцу атрыманыя?.. Ці вось съцвярджаецце, што былі вывезены “церковное серебро и золото, а более под названием монстранцы, совсем золотые и крупными высокой цены бриллиантами осъпанные”. Колькі манстранцаў, у якім выглядзе серабро, якой вагі, колькі вялікіх брыльянтаў, колькі дробных? Ці як мне ўявіць такі ваш запіс – “много разных часов”? Пяць ці дваццаць? Кабінетныя? Настольнага прызначэнья? Ці для нашэння пры сабе?

І гэтак па кожным раздзелу княжых скарбаў, пачынаючы з пярсыёнкаў і завяршаючы рыцарскімі латамі, пачуў пан Бургельскі мае пытаньні і на ніводнае ня змог даць дакладны і зразумелы адказ. Чыёй вытворчасці? Як пра іх съведак распытаўцаў?

– Вы ж з павераным князя кансультаваліся, калі скаргу сваю ў суд падавалі, – сказаў я. – Няўжо пан Каменскі не папярэдзіў вас пра неабходнасць дакладнага акрэсьлення каштоўнасцяў?

Бургельскі адказаў, што пазначыў усё, спадзяючыся на хуткае расцьледаванье, аб тым жа, што яно расцягненца на гады, ня мог і думкі дапусціць.

Я непахвальна ўздыхнуў, быццам бы шкадуючы аб ягонай наіўнасці, і сказаў, што хачу заўтра паглядзець княжацкую загарадную рэзідэнцыю, якая выставіла абоз запрэжак для ўланаў.

Кніга, якую я вельмі шаную

У пакоі сваім аддаўся я нарэшце адпачынку, прысьвяціўшы яго знёмству з “Практычнымі парадамі” фон Таўпіца. Пачыналіся яны звесткамі аб карпах-волатах. Гісторыя злову ў 1711 годзе рачнага карпа вагой 70 фунтаў, магчыма, уражвала німецкага чытача, але ў нас выцягвалі і значна большай вагі рыбу. Зьдзівіла, праўда, што паблізу Берліна захоўваліся ў сажалках карпы, якія пражылі болей за дзьвесці гадоў. Аб гастронамічных вартасцях гэтакіх доўгажыхароў аўтар нічога

не паведамляў. Але надзвычай цікавымі падаліся мне яго апісаныні сажалак для стварэння паўнавартаснай сістэмы: нераставая, мальковая, нагульная, пашавая. Апроч іх, фон Таўпіц рэкамендаваў мець яшчэ сажалку захаванья рыбы, а для рэгуляванья ўзроўню вады ў рыбных сажалках зрабіць съпецыяльную ваданапорную сажалку.

Усылед за аўтарскімі схемамі ўяўленыне малявала мне дабратворныя зымены ў ландшафтах майго маёнтку – воднае люстра замест пясчана-гліністых палёў, нягодных пад выпас жывёлы, але зручных для развицьця кармавой базы для карпа. Мары тым добрыя, што зъмяшчаюць у адну хвіліну плён працы некалькіх гадоў. Акрылены марай, я пракапаў адводны канал ад Другі да сістэмы сваіх сажалак, выгадаваў з малькоў важкіх карпаў, пасылаў на кірмаш у Оршу, Барысаў, Менск бочки з рыбай, а другі абоз развозіў жывога люстронога карпа па карчмах, і слава аб Ветрынскіх сажалках разыходзілася кругамі па Менскай і Віцебскай губернях, і ўсё далей – углыб Смаленскай і Маскоўскай, а ўзгадаўшы маці, я далучыў да сваіх заказчыкаў і пскоўскую тэрыторыю, хоць і засумняваўся ў такім посьпеху, ня памятаючы ці там дастаткова гарадоў і мястэчак. Наадварот, увага мая пераключылася ў паўднёвым кірунку, паколькі прапанаваны фон Таўпіцам метад выкарыстаньня нарыхтоўных сажалак дазваляў паставіць рыбы ў любы зімовы месяц і ў любы мароз.

Верачы дасьведчанаму немцу я запамінаў, што трэба абавязаць і сялянаў сваіх адкапаць сямейныя невялікія сажалкі пры сваіх агародах, – што паменшыць іх скільнасць да крадзяжу ў гаспадара і дазволіць мець дадатковае харчаваныне. Паўфунтовы карп да восені нагульвае вагу да двух фунтаў, калі яго падкормліваць жытам і драблённым гарохам. Болей за ўсё мяне ўразіла надзвычайная плоднасць карпа – на трэці год жыцця самка выкідае трыста пяцьдзесят тысячаў ікрынак. Галоўныя ж ворагі ікры і малькоў – драпежныя птушкі, найперш, вароны, ад непажаданых налётаў якіх над сажалкамі невялікіх памераў трэба ставіць сеткі. Меўся ў кнізе план такой абароны ад ненажорлівых нападнікаў...

Ад гэтых цікавых пазнаньняў, якія я планаваў ажыццяўіць у сваім маёнтку дзеля павелічэння даходаў, мяне адараў пан Бургельскі. У прыўзнятym настроі камендант паведаў, што яму ўдалося адшukaць некалькі аркушыкаў з рэестру, праўда, не апошняга, а перадапошняга, датаванага 1779 годам, якія ўтрымліваюць дакладнае і поўнае апісаныне тысячы карцінаў, што складалі ў той час замкавую калекцыю жывапісу.

– Было б лепш, – павучальна пажадаў я, – калі б адшukаліся звесткі больш блізкія да цяперашняга часу.

– Так, так, згодны, буду шукаць, – паабяцаў Бургельскі, але позірк ягоны быў насычаны крыўдай чалавека, намаганыні якога не атрымалі заслужанай удзячнасці.

Сыпіс замкавай калекцыі жывапісу

Я стаў знаёміцца з рэестрам карцінаў з мінулага стагоддзя. Але чытаць гэтыя бясконцы сыпіс хутка абрываўся б любому чалавеку: у ім не называліся аўтары, год стварэння, памеры палотнаў. Выглядаў ён гэтакім чынам:

Войшунд

Мікалай II Стары

Вайна на моры, карціна добрая

Юры I Радзівіл Геркулес Літоўскі

*Барбара Радзівілаўна, каралева польская, вялікая княгіня літоўская
 Мікалай Радзівіл Чорны, ваявода віленскі
 Біскуп якісъці, сядзіць у фатэлі
 Леў Сапега, канцлер Вялікага княства Літоўскага
 Асоба ў сабаліным футры
 Уришулі Францішка з Вішнявецкіх Радзівілава
 Дзьве голыя бабы, адна прычэсваецца грабенчыкам
 Дама нейкая пад пяром стравусіным, карціна старая
 Аўгуст II, кароль польскі, электар саскі
 Карціна вялікая на дощицы. Галава св. Яна на блюдзе
 Князь нейкі, карціна простая*

Нічога нельга было вывудзіць з гэтага немудрагелістага пералічэння карцінаў і партрэтаў; наўрад ці знайшоўся б на ўсім сьвеце хоць адзін чалавек, здольны ўяўіць, што, напрыклад, ўяўляе сабой палатно “Дама нейкая пад пяром стравусіным”. Якая дама – юная, сталага веку, трymае пяро ў руках ці яно над ёй навісла, якога часу твор, па якіх прыкметах карціну шукаць tym, хто яе раней ня бачыў, – нават намёк на гэта палінаваўся запісаць прастадушны рэгістратор калекцыі.

Таму, адклайшы засакрэчаны рэестр 1779 года ў бок, вырашыў я пазнаёміцца са сьпісам шаноўных дамоў, з якіх прыходзілі да князёў Радзівілаў іхня жонкі, прыносячы з сабой у пасаг апрош нерухомасці яшчэ і каштоўныя рэчы, якія заставаліся ў ліку нясьвіжскіх рэліквій, пакуль адміral Чычагаў жорстка не зъмяніў ім уладальнікаў. Але ў сваю чаргу радзіна Радзівілаў паставіла ў гэтыя ж сваяцкія сямействы сваіх дачок, і тут узынікалі загадкі, зразумець якія без вывучэння шлюбных контрактаў зусім было немажліва. Са зьдзіўленнем даведаўся я, што Радзівілы атрымалі Нясьвіж у пасаг за Ганнай, дачкой Кішкі, ваяводы смаленскага, а Мір з замкам дастайся ім па съмерці Фелікса Ільлініча, які быў пабраўся з дачкой Яна Радзівіла Барадатага Соф'яй. Два гэтыя набыткі здарыліся амаль трыста гадоў назад, але ўсё ж гэты нясьвіжскі замак – не радавы маёнтак, чымсьці за яго заплацілі, нешта ж атрымаў ваявода Кішка за любімую дачку. Сем'і Завішаў і Радзівілаў некалькі разоў абменьваліся нявестамі, нешта кожная прыносіла і адносіла, такі ж парадак дзейнічаў і ў стасунках з родамі Сапегаў, Сангушак, Вішнявецкіх, Любамірскіх, Хадкевічай. І што змагу я даведацца, прасочваючы іхня радаводы, падумаў я, ці пойдуць на карысыць майго расьсьследаванья веды, што ў такімсьці годзе трапілі да Радзівілаў брыльянтавыя каралі, калі яны бясьсьследна зьніклі ў кішэні шэрраговага ўлана? Я закрыў сьпіс з перакананьнем, што болей ніколі ў яго не зазірну...

Час быў перадвячэрні, супакойліва ціхі. Разбураючы цішыню, з лямантам праляцелі хвалімі над замкам у лес зграі варон. Да іх далучыліся тыя, што правялі дзень у каравуле на замковых дахах. Я падумаў, што сярод іх павінны быць вельмі старыя, якія памятаюць ня толькі князя Дамініка, але і яго дзеда і прадзеда, яго сваякоў, непрыяцеляў, і шмат з тайнаў гэтай крэпасці. А ўжо Чычагава і Тучкова бачыла мноства з гэтых чорных чародаў, а таксама ведаюць яны ў твар усіх, хто прыязджаў сюды на паседжаныні ложы, магчыма, чулі і гутаркі муляраў, седзячы на парэнчы балкона. Недзе ж у залах замку зьбіраліся браты на сваю працу, занавешвалі сьцены, слалі дыван, ставілі алтар. Я ўзгадаў, што бачыў гэтую залу з сінімі сьценамі і падлогай у шахматную клетку, якая азначала

змаганьне добра са злом. Можа, пан Бургельскі быў адказны за ўсе дэкарацыі гэтай залы. Прыязджаў сюды рыцар Каменскі, уваходзіў рышар князь Дамінік, розная іншая мясцовая масонская публіка. Усе былі аднадумцы, жылі ў даверы ці рабілі выгляд, што жывуць у даверы...

Цымляная гісторыя з канфіскацыяй быццам на вачах выходзіла з туману, выяўляючы ўчынкі ўсіх яе ўдзельнікаў. Хацелася б, праўда, даведацца, ці быў адстаўлены ад ложы пан Бургельскі, які ня выказаў масонскай мужнасці, абяцанай пры ўступленыні ў ложу. Ці здолеў ён нешта зъберагчы са скарбаў, якія абяцаў зъберагаць, і дараваны братамі, і ў дадзены час зноў удзельнічае ў будаўніцтве сусветнага масонскага храма? Ці яму масоны ўстановілі тэрмін “абцёсваць камень” – удасканальваць свой дух і герайчна супрацьстаяць зънешнім сілам – у тым ліку і мне, як дробнаму пасланніку той манархіі, якой адпавядае сімвал аднаго з забойцаў легендарнага будаўніка храма мудрасыці Хірама. Упершыню я пашкадаваў, што мае веды аб масонах абмежаваныя некалькімі наведваньнямі паходнай афіцэрскай ложы, якая была закліканая прыўкрасіць аднастайнасць маршавага жыцця...

Езуіцкі касьцёл святога Міхала

Ранкам Бургельскі паведаміў мне яшчэ пра адну архіўную знаходку, ужо з рэестра 1809 году, якая ярка асвятляла, на яго думку, фігуры апосталаў і ставіла крапку на цікаўнасці да гэтай праблемы.

Апісаныне, у якім яны былі пералічаны, называлася “Цымборыум святога Міхала”. Лацінскія слова “цимборыум” азначае “даразахавальніца”, і я, зaintрыгаваны, скапіўся чытаць у надзеі даведацца галоўную таямніцу апосталаў. Нават мільганула ў мяне радасная думка, што змагу зъдзівіць нечаканымі звесткамі сакратара кунсткамеры пана Пярова. Але вось з чаго цымборыум складаўся:

дзъверцы сярэбаныя, вышынёй трох локці, з аздобай у выглядзе лісця, пакрытага пазалотай, манстранц сярэбаны з пазалочанымі промнямі, аздоблены каштоўнымі каменямі, сярэбаныя фігуры Езуса Хрыста і святога Яна ў шатах пазалочаных вышынёй з локаць, два апосталы ў палову фігуры паўлокця велічыні, сярэбаныя шэсьць галоваў апосталаў па шыю паказаных, і яшчэ адна галава сярэбаная асобна, усё гэта для ўпрыгожання дзвярэй даразахавальніцы прызначанае.

Ці варта казаць пра адчутае мнай моцнае расчараўанье; да гэтай хвіліны ў мяне цеплілася надзея, што залатыя статуі сапраўды існавалі, цяпер жа ад іх заставаўся казачны і малацикаўны сълед. Усё ж я вырашыў спытаць, якім шляхам касьцёльнае серабро патрапіла ў княжую скарбніцу. Бургельскі патлумачыў, што рэліквія апынулася ў замку болей за трыццаць год назад, калі быў зачынены езуіцкі касьцёл святога Міхала, а кляштар пры ім аддалі пад шпиталь.

– На якой жа падставе гэтае серабро перадалі менавіта Радзівілам?

– Дзед князя Дамініка некалі ахвяраваў цымборыум касьцёлу, які насыў імя яго святога. Усе гэтыя фігуры і адліпі ў замку... Ну, а князь Караль палічыў за справядлівасць іх у замак вярнуць.

– А што цяпер у гэтым касьцёле?

– Савы жывуць, вецер сьвішча, – сказаў Бургельскі, як бы падкрэсліваючы апошнюю ступень запусьцення.

– Цікава было б зазірнуць, – прапанаваў я.

У хуткім часе мы з панам Бургельскім выехалі на яго брычцы з замкавых варотаў і на ратушнай плошчы павярнулі на Слуцкі шлях. Дарога ішла па насыпе паміж двума азёрамі, перагароджаная мостнай, з амбразурамі для гарматаў, брамай. Некалі гэтая пабудова служыла, як паведаў камендант, для збору мыта з купцоў, якія прывозілі тавары на кірмаш, цяпер толькі замінала руху, паколькі дзіве сустэречныя брычкі не маглі разьмінуцца ў вузкім праезьдзе.

Касыёл святога Міхала займаў вяршыню высокага пагорку за тры з гакам вярсты ад гораду. З другога боку дарогі, у нізіне, стаяла мураваная капліца, вакол яе разрасталіся могілкі. Былы прытулак езуітаў сапраўды быў кінуты на разбурэнье: дах яго абваліўся, вітражныя вокны былі паразбіваныя, дзвёры вырваныя, нехта ўжо распачаў тут здабычу цэглы і цясаных камянёў з падмурку. Крутым схілам мы падняліся да ганку касыцёлу. Адсюль адкрываўся далёкі від на горад. Ад падножжа гары да замкавага возера цягнуліся лугі, а за возерам бачыліся купал фарнага касыцёлу і дзіве вежы замку, упрыгожаныя флюгерамі. Мястковасць вакол разбуранага касыцёлу была пустэльная. Хутчэй за ўсё тут і пры езуітах не бурліла гаспадарчае жыццё; я не паверыў, што сюды маглі правесыці з замку падземны ход – не было абсалютна ніякага сэнсу выдаткаўцаў болей цэглы і працы, чым пайшло на сам замак і касыцёл. З прычыны немалой аддаленасці не маглі сюды патрапіць у падарунак залатыя скульптуры – хто б іх ацаніў апроч бессаромных разбойнікаў? Дзед князя Дамініка разумна падараў касыцёлу сярэбранае ліцьцё для ківору з уласнай замкавай майстэрні, крыху палепшыўшы дзіве фігуры слоем пазалоты... Гледзячы ў сонечную далеч пустэльнага пейзажу, я з задавальненнем думаў аб tym расчараваныні, якое адчуваюць генерал-аўдытар і, магчыма, гасудар, калі мой даклад аб выніках дарасцьследавання ператворыць залатыя скульптуры дванаццаці апосталаў у съціплыя правінцыйныя адліўкі з серабра...

Для поўнага ўражанья мы абышлі вакол касыцёлу і ранейшым шляхам вярнуліся ў горад.

– А што вы хочаце паглядзець у Альбе? – запытаў мяне Бургельскі. Яму надта не хацелася вандраваць.

– Хачу зірнуць, што там было зруйнаванае нашымі войскамі. Якія там стаялі войскі?

– Калі адступала ваша другая армія, у замку троі дні жыў генерал Баграціён, а тую сядзібу зімой салдаты розных яго палкоў...

– Хочацца думаць, тады нічога ня зынікла з каштоўнасцяй, – пацікаўся я.

– Немагчыма бяз стратаў, – аспрэчыў Бургельскі, – калі адзін полк прыходзіць, іншы выступае на марш. Зразумела, не ў такіх памерах, якія дазволілі сабе панове адміral Чычагаў і генерал Тучкоў.

– Даўк чаму, пан Бургельскі, вы не адзначылі ў сваёй скарзе, што армія генерала Баграціёна таксама нанесла шкоду маёмысці князёў Радзівілаў?

– На каго было скардзіцца? – зьдзівіўся ён. – На які полк, на якіх камандзіраў? Расейскія войскі адкатваліся, французы съпяшаліся ўслед... Артылерыя маршала Даву абстрэльвала ар'егард Баграціёна. У Альбе шмат тады пагарэла...

– А 18-ты ўланскі літоўскі полк, які тут, у Нясьвіжы, фарміраваўся па

загадзе Напалеона, ён, выпадкам, шкоды не нарабіў? Дзе, пан камендант, уланскія эскадроны кватаравалі?

- Былі і ў Альбе, – ня стаў хлусіць Бургельскі.
- Нічога тады не згарэла? – дапытваўся я. – Хто іх утрымліваў?
- Уланскага палка інтэнданты. Усё па расьпісках бралі з магазінаў.
- І хто аплаціў тыя расьпіскі?
- Ды хто ж цяпер будзе аплочваць, – пасыміхнуўся Бургельскі. – Той улады няма, а цяперашняя расьпісак не давала. Лепш і не пытацца, сам апынешся вінаваты...

Загарадная княжская вёска Альба

Ня стану падрабязна апісваць сядзібу Альба, якая займае абшар ня меншы за трыццаць квадратных вёрстаў, а можа і сорак. Тут трэба пажыць добры месяц, каб аглядзець два возеры, дзесяць сажалак, два галоўныя каналы ў вярсту даўжынёй і яшчэ восем працягласцю прыкладна з паўвярсты і шырынёй у тры-чатыры сажні, яны промнямі адыходзяць ад маленъкага возерца з востравам пасярэдзіне, на якім стаіць напаўспалены пры абстрэле палац, а паміж каналамі разбураюцца пустыя ці пагарэлія двары. Уражаньне яны выклікалі тужлівае, нідзе не адчуvalася прысутнасці жывой душы, калі не лічыць некалькіх статкаў кароў, для якіх паркавыя лугавінкі і палянкі служылі выпасам.

- Князь Дамінік часта бываў у гэтай сядзібі? – спытаў я.
- Зьяўляўся на конныя прагулянкі разам з княгініяй Тэофіліяй. Альба яго не прываблівала, ён хацеў ператварыць яе ў фальварак, каб давала даход.

– Відаць, ён правільна думаў, – адгукнуўся я. – Утрымліваць такую вялізную сядзібу каштуе немалыя грошы.

– Ня толькі з-за сродкаў. Ардынацыя давала князю паўтара мільёна залатых даходу, хапіла б на ўтрыманьне. Ён хацеў уладаваць тут завод скакавых коней. Сапраўдных арабаў купляў коштам тысяча залатых за жарабца, галоўнага конюха наняў у Англіі. Бачылі на возеры катэр? Так-сама адтуль прывезылі. Каб не вайна, тут замест розных фазанарыяў, балота з бусламі, пчаларні, кароў, былі б зараз стайні...

– Калісьці тут умелі весяліцца, – узгадваў пан Бургельскі. – Дзядзька Дамініка князь Пане Каханку аднавіў гэтую сядзібу да прыезду ў Нясьвіж караля Станіслава Аўгуста. За два гады выкапалі гэтыя каналы і сажалкі, зрубілі для гасцей амаль дзве сотні хатак па чатыры пакоі ў кожнай з усімі гаспадарчымі пабудовамі. У тое лета, калі князь прымай караля, я жыў тут разам з бацькамі. Станіславу Аўгусту ладзіць такія ўрачыстасці было не па сродках. Кожны дзень пускалі ў неба фейерверкі, гралі аркестры, на возеры паказалі марскі штурм крэпасці, а ў Каралеўскай замкавай зале ўсе маглі палюбавацца на скарбы Радзівілаў. Цяпер забраныя, – не забыў ён дадаць.

– Вы перанялі пасаду бацькі? – выказаў я здагадку.

Бургельскі згодна паківаў:

– Можна і гэта сказаць. Але наогул усё было больш драматычна. Паслья бацькі захавальнікам каштоўнасцяў быў нейкі пан Фрычынскі. Але ў яго здарылася бядка: у князя нейкі махляр скраў вялікія грошы, і Фрычынскі дазволіў яму зьнікнуць. Князь Пане Каханку нават самога захавальніка падазраваў.

– І што, схапілі махляра?

– Не, ён быў ці то француз, ці то немец, адным словам з далёкіх краёў. Нарэшце Фрычынскі звольніўся, і князь узяў мяне, хоць я быў зусім малады.

– Князь Адам Чартарыйскі расказваў, што быў у той год у нясьвіжскім замку з бацькам сваім і бачыў дзівэ залатыя скульптуры апосталаў Пятра і Паўла, ці Хрыста і Яна Хрысьціцеля, дакладна ня памятаю, дастаткова вялікія. Праўда, яму было тады чатырнаццаць гадоў. Ня мог жа ён прыдумаць...

– Каму расказваў князь? – запытаў Бургельскі.

– Гасудару нашаму Аляксандру.

Бургельскі палічыў за лепшае не аспрэчваць найвысачайшое съведчанье.

– На жаль, ніколі ня бачыў, – сказаў ён. – Некаторыя каштоўнасці, праўда, ня ўносяліся ў рэестры. Пры дзедзе Дамініка ў замку была княжая капліца. Калі князь Пане Каханку вымушшаны быў эміграваць, частку дарагіх рэчаў узяў з сабой. Залатыя падсвіечнікі з капліцы засталіся ў скарбніцы. Іх сярод іншых рэчаў забраў Чычагаў... Можа, у капліцы былі залатыя статуэткі Пятра і Паўла ці якіх-небудзь іншых святых. Гавораць, нейкія каштоўнасці ён закладаў. Усё ж прабыў за мяжой дзесяць гадоў, немалыя выдаткі...

– А калі б вы вырашылі праверыць колькі праўды ёсьць у згадках князя Чартарыйскага, – спытаў я, – да каго б вы з'явіліся?

– Да генерала Караба Мараўскага, уладальніка Завуыша. Ён выховваўся ў замку, быў сярод гасцей, калі прыезджаў кароль. Князь Пане Каханку даводзіўся яму родным дзядзькам. Маёнтак яго недалёка, за дзесяць вёрстай ад Нясьвіжа.

Вячэра з артылерыстамі

Прыемная нечакана

Удзень я наведаў конна-артылерыйскую роту, якая займала будынкі езуіцкага калегіума на беразе возера. Возера чамусыці называлася Дзячочым, магчыма існавала нейкая легенда пра няшчасную дзячучыну, якая ўтапілася з нікчэмнай прычыны безадказнай любові ці падманутая якім-небудзь нягоднікам. Мне такія народныя легенды не падаюцца цікавымі, таму ніколі і не распытваю пра іх падставы, бо падрабязнасці сапсуюць настрой. Лепш думаць, што назвалі так, бо дзячучаты любяць унаучы тут купацца ў чым маці іх нарадзіла. Гэта весялей гучыць, чым жахі пра русалак, якія звабліваюць маладых хлопцаў у свой гурт...

Зьяўленьне аўдытара ня можа прынесыці радасці любому камандзіру (ведаю гэта з уласнага досьведу), tym болей трывогі ў сэрцы нараджае нечаканае прыбыццё начальніка першага стала. Хто ў нас дапусціць думку, што чыноўная асона адолела тысячавёрставы шлях у глухмень са сталіцы, каб прывезыці невядомым конным артылерыстам нейкую прыемную навіну. Няма такіх. Ужо калі начальніцкая персона адрозніла вас увагай сярод сотняў гэтак жа непрыкметных рот ці батальёнаў – то выключна па сігналу аб нейкім абуральным парушэнні, якое патрабуе глыбокай праверкі і высьвялення прычынаў. Інакш няма сэнсу ў яе службе цару і Айчыне. Не складаў выключэння падпалкоўнік Сынегіроў; я фізічна адчуваў, калі называў сваю пасаду, як ён ліхаманкаў намагаецца прыгадаць магчымыя ўласныя грахі і ўчынкі падпарядкованых яму афіцэраў, якія

маглі стаць падставай для майго візіту. Каб ня мучаць невінаватага чалавека сумненнямі, я коратка выклай яму мэту свайго прыезду ў Нясьвіж, але цалкам адлегла яму ад сэрца тады, калі мы, прыгледзеўшыся адзін да аднаго, прызналі, што даўно з ім знаёмыя. Пасъля некалькіх сустрэчных пытаньняў высьветлілася, што батарэя Сынегірова была ў ар'егардзе майго палка на Калужскай дарозе ў дні перасыльвання Напалеона, і мае салдаты дапамагалі яго бамбардзірам выцягваць гарматы з непралазнай гразі, якая стаяла там напрыканцы кастрычніка. Нейкую ноч мы і пра-бавілі разам ля вогнішча, падзяліўшы пароўну выратавальну фляжку гарэлкі, здабытую маімі егерамі. Зразумела, ён пагадзіўся даць мне ранкам двух верхавых коней і, дадаўшы, што павінен вярнуць даўні доўг, запрасіў павячэраць разам з афіцэрамі яго роты.

Пад кватэру падпалкоўнік здымай дом, закрыты з вуліцы невялікім садам, па суседству з манастыром бенедыктынак, кроакай за трыста ад ратушы. Я прыйшоў у агарованы час, стол у гасьцёўні ўжо быў застаўлены закускамі, дастаўленымі з рэстарацыі, а ў кухні гатавалі смажаніну афіцэрскія дзеншчыкі. Сынегіроў з усъмешкай адкрыў сакрэт: гэтыя кухмейстэры паабяцалі прытрымлівацца французскіх рэцэптаў, і я накіраваў ім на дапамогу Дзяніса. Сынегіроў пазнаёмі мяне з афіцэрамі і распавёў ім гісторыю нашага ваеннага знаёмства; маім унёскам у бяседу былі не-калькі бутэлек лафіту, а падпалкоўніку ў напамінак аб даўній сустрэчы я падараваў флягу гарэлкі. Было вельмі забаўна, што ён падрыхтаваў для мяне такі ж самы прэзент.

Як прынята, вячэра вялася даволі чынна да трэцяга келіху, а пасъля яго перашкоды для свабоднай размовы размыліся. Рота была ўдзельніцай замежнага паходу, усе афіцэры мелі багата назіраньня з французскага жыцця, толькі летась патрапілі ў Нясьвіж, і ў размове трymаліся вольнасці. Жартаўлівага настрою ўсім дадалі згатаваныя ротнымі кулінарамі французскія далікатэсы з мясцовых курэй пад соусам “ля сос парызьен”. Мясцовыя інгрыдыенты і фантазія дзеншчыкоў надалі яму своеасаблівасць, якую падпалкоўнік Сынегіроў з гумарам ахарактызаваў як “ля сос парызьен дэ Нясьвіж”, і прапанаваў унесці яго ў меню ротнай кухні.

Афіцэрская дасьведчанасць у мясцовых справах

У працяг жартаў нехта паведаміў, што пры князях Радзівілах Нясьвіж ганарліва называлі “маленькім Парыжкам”, у замку была опера, у якую запрашаліся французскія контральты і музыканты, а ў горад прыязджалі настаўнікі жывапісу, танцаў і іншыя шукальнікі прыгодаў, не атрымаўшыя прызнаньня свайго таленту ад суайчыннікаў. Зынешні выгляд паловы тутэйшага гарадскога насельніцтва, прагучая чыйсыці іранічны голос, болей нахіляе перайменаваць Нясьвіж у «Маленькі Ерусалім». Прapanова, натуральна, не атрымала падтрымкі і раззвіцця. Раней, зайдросыці афіцэры, у замку бывалі прыёмы, дамы, танцы, а цяпер ён закрыты нават для агляду. Гавораць, толькі няшчасныя прывіды прагульваюцца пры съятле поўні па яго калідорах і залах – прывід Чорнай Дамы і прывід Белай Панны. Абодва даволі змрочнага характару. Калі яны ходзяць па замку, тады рыпяць масыніцы, і сэрца съмертнага працінае пачуцьцё містычнага жаху. Такім веданьнем замковых сакрэтаў, па прызнаныні афіцэраў, іх узбагацілі гаспадары дамоў, дзе яны кватаруюць. Цяпер нясьвіжскае жыхарства чакае, што ў замку нарэшце зъявіцца прывід

князя Дамініка Радзівіла, і будзе стагнаць аб скарбах роду, і бяда будзе таму расейскому афіцеру, які сустрэнеца прывіду каля спустошанай патаемнай скарбніцы, ды і ў любым абрааваным пакоі. Ён працягне да афіцэрскага сэрца ледзяныя свае рукі, і рэха разънясе па залах і сутарэнных крык съмяротнага жаху...

Пры гэтых фантазіях усе весела паглядалі на мяне як на ахвяру, прызначаную для такой жахлівай сустрэчы. Было і пытаньне пра сходу – як глыбока ён пад зямлёй, ці вялікі, што там засталося і што там захоўвалася. Я пераказаў скаргу замковага каменданта, не ўтрымаўшыся пад уздзеяннем лафіту расфарбаваць багацьці скарбу. Але мясцовыя легенды зъмяшчалі болей выдумкі: я зноў пачуў, што дванаццаць скульптураў апосталаў былі захоплены ў Канстанцінопалі рыцарамі тутэйшай правінцыі малтыйскага ордэну, якая мела прытулак у недалёкіх Сталовічах, і што дзесяць скульптураў былі зроблены з серабра, дзъве – з золата, і ўсе ў рост высокага чалавека.

Іншая крыніца афіцэрскіх ведаў пра гэтые каштоўнасці пераканана лічыла, што ў замку Радзівілы трымалі алхімікаў, тыя па начах вядзьмарьлі ў падвале, ператвараючы серабро ў золата, але потым таямніча зынклі, прыхапіўшы з сабой найлепшую частку скарабаў. “Так, ёсьць аб чым пастагнаць замковым зданям!” – выказаў агульны настрой падпалкоўнік. Усё ж шкада, што малады князь Радзівіл загінуў, адгукнуліся афіцеры, лепш было б, калі б толькі яму руку адарвала ў бітве ці вуха, цяпер тут зноў быў бы “маленькі Парыж”, дзядзька князя, генерал Мараўскі, зъбіраў бы адукаваных асобаў...

Упамінанье гэтага імя падахвоціла некага дасьведчанага сказаць, што генерал-маёр Мараўскі быў да вайны магістрам нясьвіжскай ложы “Шчаслівае вызваленіе”. Сярод навакольнай нясьвіжскай шляхты лічылася добрым тонам у яе ўступіць, каб пастаяць разам з Радзівіламі ў братнім ланцу гуці і ўдзельнічаць у *столовых ложах*. Відаць было, што некаторыя з афіцэраў роты згодна з духам часу самі быў масонамі першых градусаў, уступіўшы ў паходныя ложы, і знайшлі ў Нясьвіжы гаварлівых братоў. Адкуль ім інакш было б ведаць, што дачка Мараўскага, княгіня Тэафіля Радзівіл, да вайны ўваходзіла ў дамскую масонскую ложу ў Вільні. Ложа насіла назыву “Дасканалая вернасць”. На мясцовую думку, гэта было вельмі забаўна, бо юная Тэафіля кінула першага мужа ці прама на вясельлі, ці праз дзень паслья яго, спакушаная князем Дамінікам, які даводзіўся стрыечным братам яе бацьку. І другі дзядзька Дамініка, уладальнік маёнтка Паланечка, таксама быў масон. І сам князь Дамінік быў масонам шостага градусу. А яшчэ масонам шостага градусу быў Караль Вірыён...

Гэта імя нагадала мне, як Бургельскі пасьпяшаўся з падзямеллья аддаваць пану Вірыёну нейкія дакументы, і я спытаў, чым ён вядомы? Гавораць, што ён быў захавальнікам Чашы Удавы, пачуў я ў адказ, гэты надзвычайны скнара старога веку захоўваў усе ахвяраваныні і сродкі “Шчаслівага вызваленія”. И Бургельскі, да майго зьдзіўлення, аказаўся сярод адказных службоўцаў ложы і даўніх масонаў трэцяга градусу. Падобна, што ложа цяпер адраджаецца і мясцовае жыццё павесялее, казалі афіцэры. Праўда, з палякамі цяжка мець шчырыя контакты, у іх свае глумачэньні тайнаў і сімвалau, вымаўляюць тыя ж слова, што і ты, але ўяўляюць зусім іншую карціну, часта супрацьлеглага зъместу. Вось, напрыклад, Аратар апавядае пра съмерць будаўніка храма Хірама, і вы

думаецце, што съмерць Будаўніка – гэта разбурэнье духоўнасці, а паляк упэйнены, што гэта сівал падзелаў Польшчы ў мінулым стагоддзі, а трох таямнічых забойцы – трох манархій, і наша расейская, зразумела, у тым ліку, прычым на першым месцы, а ўсе палякі – дзеци Будаўніка і абавязаныя змагацца з ворагамі, каб аднавіць Храм. Будаўнік Храма ўваскрэсьне, калі Польшча адродзіцца ў межах 1772 году. Ну і як з імі, панове, быць у адной ложы, тым болей лучышца ў братні ланцуг, калі яны жадаюць з намі змагацца? І нельга сказаць, што толькі сівалічна – ці даўно павыбілі з іхніх рук клінкі? А вось адмірал Чычагаў, казалі афіцэры, хоць і сцвярджаюць пра яго, што шчыры англаман і масон, напэўна, ніколі не ўваходзіў ні ў англійскую, ні ў нашыя ложы, інакш пасаромеўся б здабыць сабе славу выкрадальніка чужых багацьцяў...

Ротны паэтычны талент

Падпалкоўнік Снегіроў, не ўхваляючы такой агульнай увагі да масонскіх праблемаў, вырашыў перавесьці гутарку на больш годную маладых афіцэраў тэму.

– Усё ж дзіўна, – сказаў ён, – што адмірал Чычагаў аказаўся адзіны з камандуючых арміямі, хто ніяк ня быў адзначаны за разгром Напалеона.

– Чаму ж ніяк, пан подпалкоўнік, – запярэчылі яму, – ён адзіны з камандуючых арміямі, хто захапіў такія істотныя трафеі. Ні ў князя Кутузава, ні ў Вітгенштэйна не было на шляхах руху гэтакіх багатых родавых маёнтаў. Таму – ім Георгій...

Іранічны сэнс гэтай заўвагі падахвоціў паднящца маладога паручыка, які заявіў, што блага робяць тыя, хто жартуе над сівятымі імёнамі. Кутузав быў наш ваенны водца, талентам яго праслаўлена Расея, і няма словаў, якімі магчыма варта ўславіць подзьвіг гэтага вялікага вайскаводцы і народнага збавіцеля. Аднак насуперак сваёй жа тэзе аб недахопе высокіх словаў, паручык пачаў съмела чытаць уласнай творчасці оду, і ўсе таварышы прыязна яму зважалі.

Ты шел за ним восслед – и слава
Летела быстро на крылах.
Кичлива, гордая Варшава
Упала пред тобой во прах!
Несчастна Пруссия стенала
От ига злобна, алчна галла,
Но ты, сразя ее врагов,
Сразя французов, злобных, ярых,
Друзей царю доставил старых,
Извел из тягостных оков.
Твои дела, защитник трона,
Священной веры и закона, –
Из века паче будут в век
Всё с новой силой преливаться
И гласно в мире отзываться,
Что ты великий человек!

Падпалкоўнік зауважыў для мяне: “Слава нашай роты – паэт Рылеев!”, я назваў вершы выдатнымі, таварышы ўхвалілі крыкамі “Брава, Кандрат! Брава!” і ўсылед дадалі зъмястоўныя ацэнкі: “Праўду напісаў – “ты шел восъслед”. А насустроч галу не пайшоў!”

З гэтай заўвагі ўзынікла палкая спречка аб стратэгіі абараняльных і

наступальных войнаў, у якой вырашыў я ня ўдзельнічаць, ведаючы, што афіцэрскі абмен думкамі спыніцца толькі на золаку, калі прапялоць пеўні, і разъвітаўся з кампаніяй сімпатычных маладых артылерыстаў...

Кніга пра хітрых ашуканцаў

Тое прыемнае ўзбуджэнне, якое дае лафт, не дазваляла адразу кінуцца на ложак і заснуньць. Я запаліў сьвечку і ўзяўся знаёміцца з “Гісторыяй чалавечага глупства”. Памятаю, мне нават падалося вельмі прыстойным чытаць такую кнігу па вяртаньні з вясёлай бяседы.

На адвароце тытульнай старонкі мелася цікавае адрасаваныне на французскай мове: “*Высокашаноўнаму Нясьвіжскаму князю, ваяводзе віленскаму, ад даўняга госьця напамінак з дадаткам успамінаў аб шляхетнасьці роднага брата яго. 1789*”. Нямецкі тэкст кнігі быў дапоўнены сышткам у шаснаццаць старонак, якія былі надрукаваныя па-французску і ўяўлялі сабой асобную брашуру, съпецыяльна ўстаўленую ў вокладку пераплёт-чыкам.

Нямецкі твор ананімнага аўтара ня выклікаў у мяне цікаўнасьці: гэта былі апавяданьні аб таленавітых прайдзісветах, авантурыстах і алхіміках, асноўным чынам аб умельцах ператвараць жалезныя цывікі ў золата. Я зьвярнуў увагу толькі на тыя месцы, насупраць якіх стаяла на палях тлустая пазнака **NB**. Сыледуючы за гэтымі нотабэнамі, я атрымаў пэўнае ўяўленыне аб хітрамудрых штуках філосафаў-ашуканцаў, як называў адэптаў алхіміі невядомы аўтар, магчыма, і сам набыўшы досьвед у падобным рамястве ці такім ашуканцам незабыўна падмануты. Вось, прыкладам, што ён паведамляў, жадаючы пазбавіць чытача ілюзій аб алхімічным золаце:

“Недасьведчаныя ў науках багатыя людзі, якім абязцаюць павялічыць багацьце, ператварыўшы іх малакаштоўнія рэчы ў золата, ня ведаюць, што ртуць з невялікім дадаткам цынку, калі яе прапусциць над чырвонай меддзю, набывае прыгожы залаты колер. Некаторыя ж растворы мыш’яку асьвятляюць медзь і надаюць ёй колер серабра. Алхімікі-ашуканцы кіпяціць ртуць з яр-мядзянай і выдаюць асадак за сапраўдны пераход ртуці ў паўнавартаснае золата”.

“У сьвінцу умельцы ашуканцы хаваюць залатое ці сярэбранае зерне, іншым разам, калі ім трэба, нават невялікія зыліткі. У некаторых выпадках золата асьвятляюць ртуцьцю, колер яго мяняецца на серабрысты, ашуканцы тады гавораць, што гэта волава ці серабро. А потым вяртаюць яму натуральны колер, і ўпэўніваюць, што атрымалі золата ў выніку аўрыфакций”.

“Філосаф-ашуканец умее пакрываць сярэбраную ці жалезнную рэч золатам ці серабром толькі звонку. У ходзе эксперыменту нечакана зьяўляеца золата. Гэта дасягаецца тымі хітрыкамі, што золата магло асаджасца на рэч, паколькі раствор у тыглі зъміячае непрыкметныя кампаненты з золатам. Яничэ болей было між ашуканцамі распаўсюджана, каб рэч ужо ўтрымлівала золата (напрыклад, адзеты на цывік залаты калпачок). “Чароўная” вадкасць у сасудзе алхіміка была простай сумесцю кіслотаў, якія растворалі фарбу, што пакрывала золата.

Гэтым метадам ня грэбавалі і каранаваныя асобы. Пры каралі Генрыху VI Ланкастары медныя манеты, адчаканенныя як сярэбраныя пак-

рывалі ртуцьцю пад “серабро”. Ртуць, аднак, хутка съціраеца. Карапея англійская Лізавета I Цюдор атрымала ад манаха-алхіміка нож з залатым канцом ляза. Пазыней высьветлілася, што золата было надта дасканала зълітавана з жалезам”.

“Дурням, якія чакаюць цуду, убіваюць у галаву, што цуд аўрыфакты зьдзяйсняеца, калі ашуканцы апускаюць жалезны цвік у таямнічую тынктуру. На справе, цвік складаеца з дзвяюх частак, добра зълітаваных і пакрытых фарбай пад жалеза. Вось яна і зынікае ў тынктуры. Такі падарунак некалі ўразіў вялікага герцага Тасканскага”.

“Існуюць і больш хітрыя спосабы пераўтварэння невысакародных металаў у высакародныя. Водныя растворы азотнікілага серабра бясклерныя, як вада, і па іх выглядзе немагчыма здагадацца, што яны ўтрымліваюць у сабе шляхетны метал. Але калі да гэтай вадкасці дадаць ртуць, то частка серабра злучаеца з ёй і ўтварае цвёрдае цела. Для недасведчаных яго выдаюць за зълітак паўнавартаснага серабра. Падобныя пераўтварэнні можна правесці і з золатам, калі яго ўвесыці ў расплаў сярністага натру. Тады золата быццам бы зынікае. Але калі ў такі раствор паклассці кавалак серабра, то зынікне яно, а золата з'явіцца, і ўесь эксперымент ашаломіць уяўленыне недасведчанага скванага чалавека”.

“Часта царская водка ці, інаки, моцная водка, якой філосафы-ашуканцы карыстаюцца, ужо змянічае золата ці серабро. Яничэ яны кладуць на дно тыгля тонкі слой залатой ці сярэбранай вапны, а зверху пакрываюць яго сумесцю вугальнага парашку з kleем ці воскам. Гэты склад застывае і выглядае, як сапраўдане дно тыгля. Паперу, у якую ашуканцы абгортаюць свае таямнічыя матэрыйялы, яны насычваюць, калі ім гэта трэба, вапнаю золата ці серабра і, кідаючы яе ў тыгель, дамагаюцца патрэбнага ім уражсаньня. Нават звычайнія карты, калі філосафам-ашуканцам гэта патрабуеца дзеля алхімічнага падману, могуць утрымліваць непрыкметныя дадаткі шляхетных металаў...”

“Ашуканцы могуць яничэ спаслацца на вядомага медыка Гельвецыя, якога ў 1666 годзе наведаў таямнічы алхімік і падараваў драбінку філософскага камяню. Гельвецій паклаў драбінку ў воск і нагрэў яго ў тыглі з унцыяй сывінцу. Праз паўгадзіны сывінец ператварыўся ў золата, высокую якасць якога пацвердзілі ўсе дасьледаваньні. Але ўжо самі трэы апошнія лічбы названага года, якія абрали ашуканцы для гэтага эксперыменту, красамоўна гавораюць пра тыя сілы, якія былі прызначаны для такой аўрыфакты”.

“Прускі кароль Фрыдырх-Вільгельм II запісаў у звод законаў такі параграф: “Людзі, якія падманваюць публіку малярскімі дзеяннямі, як алхімікі, правідцы, скарбашукальнікі і да т. п., апрач звычайнага штрафа за ашуканства, адбываюць яничэ ад шасці месяцаў да году ў катаржнай турме і выстаўляюцца на плошчы ля ганебнага слупа”.

Наогул нічога незвычайнага кніга не змяшчала; мяркуючы па мнству распрацаваных за стагоддзі метадаў падману “Гісторыя чалавечага глупства” менш тычылася алхімікай-ашуканцаў, якія засьведчылі немалую гнуткасць свайго разуму і разуменъне чалавечых заганаў, а болей – дурнаватай і прымхлівой большасці.

Аднак невядомы дарыльшчык палічыў неабходным перадаць свае на-табэны нясьвіжскаму князю ў спалучэныні са съпецыяльна набраным

дадаткам – відаць, мелася для гэтага нейкая падстава. Таму французскі тэкст, які дапаўняў галоўнае зъмесціва “Гісторыі глупства”, я пачаў чытаць як гісторыю яшчэ адной магчымасці адурачваньня ненавучаных, але гэтае апавяданье мела зусім іншы сэнс і некаторых вядомых мне па імёнах персанажаў. Яно здалося мне цікавым. Вось што ў ім утрымлівалася.

“Шаноўны пан! Абставіны, якія вымушаюць мяне тэрмінова пакінуць Вільню, стануць вам зразумелья, калі вы прачытаеце гэты ліст. Мая згода прыняць запрашэнне літоўскага вяльможы князя Радзівіла наведаць яго нясівіжскі замак сталася ліхтугамі, цалкам магчымымі ў 16-ым стагоддзі і ненатуральнымі ў наші век асьветы. Ніжэй, я апішу іх падрабязна. Вельмі шкадую, што не адхіліў гэтае запрашэнне, але я ня мог меркаваць, і не знайшлося нікога, хто папярэдзіў бы мяне, што ступень непрадоказальнасці ўчынкаў князя Радзівіла далёка сягае нават за межы экстравагантнасці. Аднак, ня менш вінавачу і самога сябе, бо зрабіў недараўальнью памылку, калі даў згоду на дэмандрацыю ашляхечваньня металаў перад прастадушнай, як падлеткі, літоўскай тытулаванай публікай. Ініцыятарам такога майго дзеяньня выступіў рэктар універсітэту, які, хочацца думаць, спадзяваўся на высакародныя духоўныя наступствы і разумнае ўспрыніць эксыперыменту, які суправаджаўся выкладаньнем нашых ідэяў. Ён дазволіў скарыстаць ў гэтых мэтах лабараторый і запрасіў дзясяткі з два ўплыўовых дам і вяльможаў. Ня маючы патрэбных прэпаратаў і папярэджсаны пра невысокую падрыхтаванасць аўдыторый, я вырашиў скарыстаць фальсіфікат сярэбранага талера, без усялякіх цяжкасцяў ператварыўшы яго на вачах недасьведчаных гледачоў у залаты. Эфект быў чаканы. І дамы, і паны зацікаўліся, чаму ж грамадства ва ўсіх дзяржавах адчувае востры недахоп у золаце, калі яго гэткім чынам можна атрымаць з серабра, і ці ўдасца пераўтварыць у золата, прыкладам, сярэбраны посуд, медную міску...

На гэтай фразе я адчуў, што валюся ў сон, і ў мяне проста не засталося сілы перагарнуць старонку. Я заддзымуў свечку, і як толькі дакрануўся галавой да падушкі, лафт імгненна пагрузіў мяне ў беспамятны сон.

Сядзіба Мараўскіх

Знаёмыства з цесьцем князя Дамініка

Ранкам два кані са зручнымі казачымі сёдламі чакалі нас з Дзянісам каля замкавага маста. Свежым ад начной расы прасёлкам мы зарыслі ў Завушша, у сядзібу цесьця нябожчыка Дамініка Радзівіла. Мой дарожны рэзум засяродзіўся на яго драматычным лёссе. Гэтай жа дарогай, па якой лёгка ішлі нашы коні, ён неаднойчы ездзіў да свайго стрыечнага брата, да яго дачкі, сваёй пляменніцы, якую ўзяў у жонкі, аддаўшы за скасаванье першага няўдалага шлюбу гадавы даход ад ардынацыі. Мог бы і цяпер ехаць конна, трymаць на руках сваю дачку Стэфу, паказваць ёй на жаўрука ў блакітным небе, ці сядзець разам з жонкай і дзецьмі ў калясцы, калі б у бітве пры Ганау ядро не нанесла яму сымяротнай кантузії. Па іроніі лёсу ён загінуў у бітве з баварскім корпусам Карла Врэдэ, які служыў Напалеону, а потым яму здрадзіў. Напалеон масіраваным

артылерыйскім агнём прасек праз корпус баварцаў шырокі крывавы прасьпект і адступіў, а князь Дамінік на дванаццаты дзень пасьля кантузіі сканаў. Перад тым за дзесяць дзён у бітве пад Лейпцигам быў паразены і патануў у Эльстэрэ камандуючы польскім войкамі Панятоўскі, ён пасьпей суткі пабыць напалеонаўскім маршалам, хоць імкнуўся стаць польскім каралём. Што ўсьведамляў князь Дамінік, паміраючы ў нямецкай хаце? Францыя прайграла, трох манархій зноў аб'ядналіся ў саюз, Расія перамагае, літоўская губерні пакрыты пажарышчамі, родавыя скарбы зынклі, замак адняты, дачка – сірата, сын – бастирад, яго жонка – удава. Ва ўсім сумны вынік. Ці пашкадаваў ён, што стаў ахвярным прынашэннем на чужой няўдалай вайне? Што дарэмна загубіў сваё жыццё? Што застанецца ў памяці агромністай сумай грошаў, аддадзеных за развод? А цяпер прысланы обер-аўдытар прапануе яго стрыечнаму брату, бацьку ягонай удавы, прыгадаць былі ці адсутнічалі сярод багаццяў яго нясьвіжскіх сваякоў залатыя скульптуры, якія чамусыці не патрапілі ў рукі расейскіх генералаў ці, наадварот, патрапілі і бясьсыледна зынклі. Ня вельмі, трэба прызнаць, шляхетная місія...

Дом у Завушшы, збудаваны ў сыцілых шляхецкіх канонах сярэдзіны мінулага стагоддзя – па шэсць акон у абодва бакі ад ганку, на высокім падмурку, з мансардай, вальмавым дахам, пакрытым гонтам, займаў вяршыню пагорка, адзінага на роўнай мясцовасці ўсяго маёнтка. Да яго ад уяздной брамы праводзіла кляновая алея, з левай рукі была бачная за дрэвамі сямейная капліца, сходы і калоны з франтонам надавалі ёй выглед грэчаскай сівятыні. Пакінуўшы Дзяніса на беразе возера, якое паліпшала аднастайны палявы краявід, сам я вярхом падняўся да дому. Эканом, які выйшаў з флігеля, выслушайшы жаданьне маё ўбачыцца з гаспадаром, пасьпішаўся ў дом.

Генерал быў у сядзібе і выйшаў на ганак мяне сустрэць. Даведаўшыся пра мэту майго візіту, Мараўскі адказваў, што я моцна перабольшваю яго веды аб нясьвіжскіх скарбах, але запрасіў прайсьці ў алтарнку. Мы абагнулі старасьцецкі дом і накіраваліся да ракі ліпавай алеі. У канцы алеі, блізка да берага Ушы, стаяў пад раскідзістай ліпай прсты стол з дзвівум лаўкамі. За ракой пачыналіся заліўныя лугі, у даліні закрывала гарызонт стужка лесу, звілістая Уша блішчэла пад сонцем, на лузе пад даглядам пастуха, які абапіраўся на кій, пэўна, каб ня ўпасці ў дрымоце, пасьвіліся каровы, і ўвесь пейзаж выклікаў пачуцьцё ўлагодненасці. Уся гэтая карціна адпавядала майм уяўленіям аб сыцілым шчасці, якое чакае мяне ў Ветрыне, калі абставіны дазволяць выйсці ў адстаўку і заняцца гаспадаркай. На нейкае імгненьне я нават перанёсся ў гэтакую будучыню марай, убачыўшы сябе там у такі ж сонечны дзень каля сажалак, а ўвечары – пад клёнам з кнігай і люлькай.

– З пакойным зяцем сваім я бачыўся ня вельмі часта, – між тым тлумачыў Мараўскі, – ён зрэдку ў Нясьвіжы жыў. Адносна скарабаў магу паведаць, што я іх бачыў ня больш, чым іншыя наведвальнікі замка. Усе Радзівілы, а ўжо князь Караль Пане Каханку болей за ўсіх, узятых разам, лічылі шлюб яго сястры, маёй маці, з майм бацькам грэхападзенънем, горшым, чым учыніла Ева ў раю. Бацька служыў у міліцыі князя Каралія паручыкам; шляхціч без зямлі і без уплывовых сваякоў лічыцца бедным, як касцёльная мыш; часцей за ўсё, так яно і ёсьць. Маці мая была на шэсцьці гадоў старэйшая за бацьку, яны пакахалі адзін аднаго, хутка на-

ступствы сардэчнага захапленыя сталіся нагэтулькі відавочныя, што захаханай пары давялося тэрмінова ляцець у Львоў, дзе іх абвянчалі, каб я зьявіўся на съвет, ня маючы проблемаў з законам.

Міжволі я зірнуў на генерал-маёра з большай цікаўнасцю – як на плён грахоўнага рамантычнага каханыня, якое завяршылася касыцёльным блаславеннем. Колькі ж гэта заплацілі львоўскаму біскупу, мільганула ў мяне думка, каб цяжарную маладую даму абвянчалі, як цнатлівае дзяўчо?

– Караль Станіслаў вельмі злаваў на сястру за такі пасыпешлівы выбар спадарожніка жыцьця, – казаў Мараўскі, – адзіныя слова, якімі ён блаславіў яе перад ад'ездам у Львоў былі “Чорт з табой!”. Магчыма, ён хацеў знайсці ёй лепшую партнёру, але маці маёй настыла сядзець у дзеўках пры надта экспрэсіўным браце, да таго ж мой бацька ва ўсім, апроч маёмысці, быў варты яе каханыня. Зымрыўшыся з непазъбежнасцю і выконваючы братні абавязак, Пане Каханку аплаціў маё навучаныне, а бацьку набыў патэнт генерал-маёра. Я сваё званыне палкоўніка і камандаваныне 2-ім пяхотным палком літоўскага войска выслужваў без усялякай апекі. Генерал-маёрам мяне ўганараўваў Касьцюшку ў год паўстання, за што пасыля палону мне давялося зрабіць малапрыемную вандроўку ў Сібір.

Відаць, у вачах маіх адбілася паважнае спачуваныне да такога нялёткага досьведу, бо генерал-маёр шляхетна паменшыў свае няшчасці:

– Мне паshanцавала, Касьцюшко, патрапіўшы ў палон, даў Паўлу прысягу не выступаць са зброяй супраць Рәсей пры ўмове, што цар абвесціць амністыйю дзесяці тысячам сасланых паўстанцаў. Абодва стрымалі сваё слова, і гэта дазволіла мне быць прынятym у расейскую армейскую службу з генеральскім чынам. Але за дзесяць гадоў маёй адсутнасці тут усё непазнавальна зъмянілася...

– Вы, думаю, былі ў Нясьвіжы, калі прыезджаў кароль Станіслаў Аўгуст?

– Кароль і да нас, у гэту сядзібу, загараджаў наведаць маці, – падкрэсліў Мараўскі. – Але ўсе ўрачыстасці, пра якія вы згадалі, я быў у Нясьвіжы на правах пляменыніка. Я там вырас, вучыўся ў нясьвіжскім калегіуме, знаходзіўся ў замку, канешне, не выпадковым госьцем.

Меркаваныні генерала пра свайго дзядзьку

Я пераказаў яму ўсё, што ведаў пра залатыя скульптуры апосталаў.

– Магчыма, расейскому паслу Рапніну паказвалі нешта асобна, – адказваў Мараўскі, – але сумніваюся, што такі гонар меў Адам Чартарыйскі, якому тады было чатырнаццаць гадоў. Ва ўсялякім разе, я ня памятаю ашаламляльна вялікіх залатых ці сярэбраных скульптур. Таксама і маці мая ніколі іх ня бачыла і ня ўзгадвала аб іх. І бацька мой ня чуў пра іх. Былі там нейкія сярэбраныя фігуры касыцёльнага прызначэння. Праўда, сярод выстаўленых скарабаў кароль ды іншыя госьці ўбачылі рэчы, якія належалі розным сем'ям Радзівілаў. Мая маці аддала брату на часовае эспанаваныне нашы сямейныя каштоўнасці. Шмат чаго прывезлі з Клецкай ардынацыі. Князь Пане Каханку прагнунуў уразіць гасцей, асабліва карала Панятоўскага, ну і ня менш расейскага пасла, ведаючы, што той падрабязна адчытаеца аб сваіх уражанынях

перед імператрыцай. Дзядзька быў самалюбівы, яму карцела ўзяць рэванш.

– Рэваниш за што? – спытваў я.

– Пане Каханку стаяў на чале літоўскай апазіцыі Панятоўскуму, калі імператрыца ставіла свайго каханка на каралеўскі трон Польшчы. Справа дайшла да ваеных сутыкненняў, па жаданьні Кацярыны мой дзядзька быў выгнаны з краіны, пазбаўлены пасадаў, маёнткі яго былі канфіскаваны, яго ўласная шасцітысячная міліцыя расфарміраваная, ва ўладаньнях гаспадарылі зайдзросцікі і ворагі, – усё разам абышлося яму стратаю чатырнаццаці мільёнаў залатых. Але найгорш, што імператрыца лічыла яго аўтарам падахвочванняў княжны Тараканавай прэтэндаваць на расейскую карону... Вы, спадзяюся, начутыя аб гэтай прывабнай даме?

– запытваўся Мараўскі, нібыта меў намер паведаць мне пра жыцьцё няшчаснай князёўны.

– Толькі тое, што яна патанула ў Петрапаўлаўскай крэпасці ў часе паводкі.

– Магчыма, і патанула, – выказаў сумнеў генерал, – іншых вязняў аднак выратавалі з затопленых водой камораў... Дзядзька блізка пазнаёміўся з ёй у Парыжы, і, магчыма, імператрыца мела рацыю, калі яе зас্তерагалаася. Дзядзьку з гэтай прычыны далі ўрок: у 1772 годзе ўсе незахаваныя ў патайніку каштоўнасці нясьвіжскага замка былі рэквізаваныя амаль гэтаксама, як у восень дванаццатага году зрабіў адміral Чычагаў. Вывезылі нават калекцыю ваксовых фігур, якая стаяла ў Блакітнай зале, дваццаць тысяч тамоў бібліятэкі, усе дакументы Літоўскай метрыкі, а фамільнае серабро абразыліва адаспалі на пераплаўку на Манетны двор, быццам гэта быў лом. Я цалкам перакананы, што дзядзька быў няздолны сплясьці складаную змову з удзелам гэтай адчайнай авантуристкі. Каб не гібець у галечы, а да гэтага ўсё вяло, і вярнуцца ў свой замак, дзядзьку давялося прынесыці імператрыцы прысягу на вернасць. Уяўляю, як ён пакутваў у ту ю хвіліну. Выставіўшы з нагоды сотых угодкаў перамогі над туркамі пад Венай свае скарбы на агляд, князь Пане Каханку хацеў паказаць, што страты, якія ён пацярпеў ад мясцовых і расейскіх непрыяцеляў, былі для яго непрыемнасцю, ня большай, чым крадзеж насоўкі з кішэні... На жаль, гэты блеф памножыў яго даўгі да пяцідзесяці мільёнаў залатых...

– Яму ўдалося іх вярнуць? – пацікавіўся я.

Мараўскі адзягаваў на гэтае пытанье іранічнай усъмешкай.

– Думаю ён да гэтага не імкнуўся, праста не абцяжарваў сябе такімі планамі, ці нават развагамі. Дзядзька пакідаў даўгі сваім наступнікам, а крэдыторы нараджалі сваіх наступнікаў. Гэта вечны працэс у родзе Радзівілаў, як плынь гэтай ракі. Ці ёсьць сэнс павярнуць яе плынь у адваротным накірунку? Усё зынікне: луг, каровы, ліпа, стары пастух...

– Інакш кажучы, калі б у князя Пане Каханку быў залаты і сярэбраныя скульптуры апосталаў, – ён ня стаў бы імі гандляваць?

– Прадаць мастацкае ці ювелірнае золата, атрымаць залатыя манеты і аддаць іх за даўгі – хіба ёсьць у гэтым хоць нейкі сэнс? – сказаў Мараўскі. – Зямельныя ўладаньні Радзівілаў дазвалялі выкананіць усе пазыковыя абавязацельствы самым звычайным чынам – выплатамі з даходаў. Але Пане Каханку любіў усіх ашаломліваць, у тым ліку і неймавернымі скарбамі, і неймавернымі даўгамі. Для яго мела становічную

значнасыць, што ніхто ня мае столькі даўгоў, колькі ён: яму пазычаюць, іншым – не даюць веры...

Партрэт жонкі князя Дамініка

Мараўскі прапанаваў пачаставацца кавай, мы прайшли ў дом. У гасьцёўні, абітая шпалерамі съцены якой былі ўпрыгожаны карцінамі, увагу маю прыцягнула палатно міфалагічнага зъместу, якое дыссаніравала з сямейнымі партрэтамі, намаляванымі ў паважлівым духу жанра – мужчынскія персоны ў кунтушах ці мундзірах пры шаблях і ордэнах, дамы ў дарагіх строях і з пэўным наборам каштоўнай аздобы. Незвычайная ж карціна паказвала маладую даму з напаўаголенымі чарамі, якая ў нейкай празрыстастай кашульцы антычнага крою паўседзячы на сафе частавала з залатога кубка арла, які распасыціраў над ёй магутныя крылы. “Жонка князя Дамініка”, – падумаў я, і Мараўскі, прыкметнішы маю ўвагу, пацвердзіў: “Мая дачка Тэафіля!” – “Прыгожая!” – адзначыў я з той інтанацыяй, з якой хваляць дзяцей перад бацькамі. Партрэтная алегорыя не вылучалася съціласцю: Тэафіля падобна сястры і жонцы Зеўса выкормлівала сімвал сілы, які мог выключна азначаць адраджэнне польскай дзяржавы. Але ўласны арол пані Тэафілі быў забіты баварскай гарматнай куляй, і таму карціна падалася мне даволі сумнай.

– Ня самая ўдалая работа Юзефа Пешкі, – адзначыў Мараўскі, адгадваючы мае пачуцьці. – Яму не ўдаваліся міфалагічныя сюжэты. Але чамусыці Дамінік апекаваў гэтага мастака. Цяпер карціна, – генерал афарбаваў свой голас самотай, – набыла сапраўды сімвалічны сэнс. Можна назваць яе “Разбітая ілюзія”.

Такое тужлівае акрэсленыне магло тычыцца разбуранага сямейнага шчасця герайні палатна, але наройні Мараўскі мог прыкладзіці яго да Польшчы, адраджэнне якой пад назвай Царства Польскага без літоўскіх правінций упадаблялася арлу без аднаго крыла і з прычыны інваліднасці няздольнага да палёту. Дарэчы, генерал мог думакаць адначасна аб асабістым і грамадскім, таму я аблежаваўся цікавасцю да пачуцьцяў яго дачкі.

– Не палічыце мяне бестактоўным, – сказаў я, працягваючы вывучаць прэтэнцыёзны партрэт, – але справа, датычная канфіскаваных скарбаў, пачалася па заяве замковага каменданта. Аднак хіба тут не былі закрануты інтарэсы княгіні Тэафілі Радзівіл?

– Згодна з законам – не. Па съмерці князя Дамініка старэйшая лінія Радзівілаў загасла, Нясьвіж застаўся без ардыната. Ім можа быць толькі мужчына і ў прамым свяцтве з папярэднікамі. Найбольш правоў было ў Канстанціна Радзівіла, уладальніка Паланечкі. Але праз чатыры месяцы пасля гібелі Дамініка цар, парушыўшы правила, перадаў ардынацыю Антонію Генрыху з Радзівілаў, якія аселі ў Пруссіі. Ён жанаты з Луізай з Гогенцолернаў, пляменніцай Фрыдрыха Вільгельма II, служыў прускай палітыцы, жаданыне цара прыцягнуць яго на свой бок, ва ўсялякім разе, звязаць руکі маёмысцю ў расейскіх межах, і сталася, мушу меркаваць, падставай такога выбару.

Я паказаў сваю пэўную дасьведчанасць:

– Але пакуль што ён тут не зьяўляўся.

– Хутчэй за ўсё, ён тут і ня зявіцца, – сказаў генерал. – Антоній – унук таго Марціна Радзівіла, клецкага ардыната, якога нясьвіжскія Рад-

зівілы трымалі ў няволі нібыта за вар’яцтва. Стаць нясьвіжскім ардынатам для Антонія – акт гістарычнай помсты, але ехаць сюды, прымаць замак і даўгі – нецікава чалавеку, звычнаму да прускага парадку і нямецкай культуры. Ён атрымаў дадомак да тытулу – князь на Нясьвіжы і Алыцы. Гэтая частка гасудараства падарунка цалкам яго задаволіць. Аднак я ніколі з ім не сустракаўся і не бяруся што-небудзь сцівярджаць, – дадаў Мараўскі. – Між тым аддадзена забыццю, што ў князя Дамініка ёсьць сын Аляксандр, яму зараз восем гадоў, але яго княжы тытул і спадчынныя права на нясьвіжскую ардынацыю ў Рasei не прызнаюцца, бо ён нарадзіўся да гэтак званага царкоўнага шлюбу маёй дачкі з Дамінікам. Мой унук, гаворачы ўзынёслым стылем, у Расейскай дзяржаве лічыцца байструком...

Мараўскі дзеліцца замкавым сакрэтам

Генерал памаўчаў, хаваючы раздражненъне, і з іранічнай усъмешкай патлумачыў:

– Хоць майму ўнуку непрыемнасці былі наканаваныя – ён нарадзіўся 29 лютага. Гэта ж трэба было так трапна разылічыць!

– Нячасты выпадак, – адгукнуўся я з ветлівасці, ня ўражаны гэтым казусам. – Вы верыце ў магію датаў і лічбаў?

– Як ня верыць? Toe-сёе збываецца! Кажучы шчыра, я нават радуюся, што адміral Чычагаў съмела забраў скарбы. Нясьвіжскіх Радзівілаў болей няма, гэта ўжо такая незваротная гісторыя, як гісторыя старажытнага Рыма ці французскай імперыі, а сямейныя рэліквіі і багацьці не павінны перадавацца выпадковым людзям. Нечаканая і арыгінальная развязка. Цалкам у манеры князя Пане Каханку: род загас, скарбы зьніклі, багата дзіўных легендаў, ваенны аўдытар вышуквае съяды...

Мараўскі пасьміхнуўся, быццам выкладаў вясёлую гісторыю.

Паколькі менавіта я быў тым аўдытарам, які праехаў тысячу вёрстаў, каб вышукваць съяды, дык ніякай падставы для самаіроніі я ня ўбачыў і не ўсьміхнуўся ў адказ.

– Дзядзька быў добры фантазёр і заслужыў нязгаслую славу дзівака, – сказаў Мараўскі. Некаторыя яго ўчынкі настолькі дзіўныя, што нават мне было цяжка паверыць у іх сапраўднасць. У 1789 годзе, калі я камандаваў палком і часта бываў у Вільні, адзін уплыўовы чалавек падрасіў мяне перадаць князю Каралю Станіславу, гэта значыць дзядзьку майму, свежавыдадзены ў Лейпцигу том з сямітомніка на нямецкай мове, які прэтэнцыёзна называўся “Гісторыя чалавечага глупства”. Аўтар не назваў сябе, але цяпер я ведаю, што гэту “Гісторию” напісаў захавальнік Дрэздэнскай бібліятэкі, чалавек даволі разумны, аднак я ня ў той меры, каб напісаць цікавую гісторыю глупства людзей. Зрэшты, ён і ня ставіў сабе мэты перасягнуць вядомы твор Эразма Ратэрдамскага, ён выставіў на агляд некалькі дзясяткаў жыцьцяпісаў фанатыкаў веры, адпетых махляроў і ашуканцаў, фальшываманетчыкаў. Пра апошніх шмат гаварылася ў абранным для паднясення сёмым томе. З ім пад адзіны пераплёт патрапілі “забаўляльныя”, па словах майго знаёмага, нататкі вандроўнага розенкрэйцэра ці алхіміка. Аўтар дзяліўся надзвычайнімі прыгодамі, якія здарыліся з ім у Нясьвіжскім замку напярэдадні прыезду туды караля. Я ня мог адразу аддаць гэты падарунак князю Каралю Станіславу, ён

жыў тады ў Белай, мы сустрэліся літаральна за месяц да яго скону. Кнігу гэтую я пакінуў у замкавай бібліятэцы, магчыма, там яна і знаходзіцца, калі яе ня вывез Чычагаў ці ня ўзялі казакі на распал кастра.

Я хацеў быў пахваліцца, што менавіта гэтая кніга і патрапіла мне ў бібліятэцы і нават некалькі старонак ужо пасыпей прачытаць учора перад сном, але толькі абрыўкі асобных сказаў захаваліся ў маёй памяці, і я адказаў, што авбазвекова пацікаўлюся.

– Не пашкадуеце, – адзначыў Мараўскі. – Памятаю, калі я чытаў, дакладней, чытаў запіскі масона, усё ж правільна будзе называць яго алхімікам, хоць ён сам лічыў сябе філософам, я быў моцна ўражаны: некаторыя легенды нясьвіжскага замка, якія я раней успрымаў як выдумку, набылі зусім сапраўдныя доказы... Дзядзька мой быў чалавек з непамернымі амбіцыямі, – з прыкметай ухвалай дадаў генерал. – Вялізная ардынацыя была ягоным каралеўствам, ён марыў стварыць гэтай зямлі ўсходнююскую славу. Упэўнены, што ў сваіх фантазіях ён бачыў сябе каранаваным манархам. Фартуна адвярнулася ад яго, калі ён, перабольшыўшы сваю значнасць, вырашыў перашкаджаць элекцыі Станіслава Аўгуста. Пасыль падзелаў і згоды на камічную ролю ганаравага вязня ў Пецярбургу Панятоўскі стаў сімвалам здрадніцтва, а нясьвіжскі замак, яго скарбы і нават вядомыя дзівацтвы князя сталі ўспрымацца як сімвалы высакароднага літоўскага сепаратызму ці патрыятызму – як для каго зручней. Цяпер гэтая таямніца забіта.

– Хутчэй здраджана, – зазначыў я. – Хіба захавальнік скарбаў не пашкадзіў сваю прысягу?

– Усё мае канец, – сумна падагульніў Мараўскі. – Прышоў новы час, у ім Радзівілы не да месца. Ды і ўсе ранейшыя роды, што некалі панавалі ў нашай краіне. Нашто Нясьвіжу без Радзівілаў каштоўнасці і рэліквіі загаслага родаводу? Вось іх і забралі. Такая, значыць, божая воля. Іншая справа, што без найвысачэйшай згоды, з парушэннем іерархічнай дысцыпліны. Хоць розныя шляхі, якімі людзі дамагаюцца таго ж самага выніку, – праявахарактару ці зьбег выпадковых абставінаў...

Эканомка ўнесла паднос з кававым наборам, пах добра змолатай і зваранай кавы чамусыці нагадаў мне аб пустых замковых гасьцёўнях, пазбаўленых нават малых прыкмет съвецкага жыцця.

– Калі б лёс быў літасціў да князя Дамініка, – пацікавіўся я, – якому занятуку, на вашу думку, ён прысьвяціў бы сябе пасыля заканчэння вайны?

– Не магу ўяўіць, – сказаў Мараўскі. – У яго не было яркіх талентаў. Магчыма прысьвяціў бы сябе коням. У публічнай сферы, магчыма, стаў бы губернскім маршалкам... Я б спадзяваўся, што ён выправіцца ў Пецярбург і вымаліць у імператара прызнаныне правоў для сына. Хоць бы на тытул і некаторыя маёнткі. На гэтае Завуыша, напрыклад... Але што гадаць! Князь Дамінік не павінен быў служыць Напалеону за межамі нашай Літвы. Ён падпарадковаўся чужой волі, і геній роду Радзівілаў пазбавіў яго сваёй аховы...

Вечар у Сабковічах

Успаміны старога лясынічага

За маёнткам Мараўскага ў бок Карэлічаў пачынаюцца старыя лясы Налібоцкай пушчы. На ўскрайках яе стаяць рэдкім ланцугом сядзібы службовай шляхты. Больш дарэчы іх называюць па старыне – дварамі,

паколькі там няма ніякіх модных прыўкрасаў, запазычаных у англічанаў ці французаў, — паркаў, прагулянчых алеяў, зімовых аранжэрэяў, падстрыжанага кустоўя — уся гэтая дробная прысутнасць штучнай прыгажосці ня можа параўноўвацца з дзікім харастром спрадвечнай пушчы.

Адну з такіх сядзібак, належную Сабковічам, мы з Дзянісам на зломе дня адшукалі. Яна не была адгароджаная ні ад поля, ні ад лесу, і толькі ўмоўная брама і чатыры драўляныя слупы з навесам над ганкам — прыкмета літоўскага шляхецкага дому — дазвалялі называць сядзібай гэты просты прытулак ляснічага Радзівілаў. Невысокай загародкай быў абаронены ад замахаў кароў і съвіньняў толькі агарод, супраць жа ваўкоў, лісаў ды іншых лясных рабаўнікоў несылі службу два моцныя псы, якія выконвалі разам і камердынерскія абавязкі — на іх кароткі злосны брэх з дому выйшаў гаспадар. Дарожнага майго знаёмага Фелікса ў сядзібе не было, але бацькам ён нашу сустрэчу на паштовай станцыі пераказаў, і сустрэлі нас вельмі прыязна. Стары Сабковіч аказаўся маім цёзкам і скарыстаў гэтую акалічнасць, каб выставіць на стол штофы з настоемі, жонка яго згатавала частаванье ў старасьвецкай традыцыі, гэта значыць, наスマжыла гару мяса і кілбасаў, і мы сядзелі да апоўначы, слухаючы апавяданьні аб былых днях мясцовай шляхты і князёў Радзівілаў.

Гутарка напачатку закранула вайну, і я падзяліўся тымі назіраньнямі, што тут у іхній мясцовасці мала прыкмету такіх разбурэнняў, як у нас, на Аршаншчыне, дзе нават мая сядзіба, аддаленая ад шляхоў, была абрэбаваная і падпаленая баварцамі, а шмат мястэчак і вёсак цалкам зруйнаваныя, толькі коміны тырчаць, як крыжы на кладзішчах. Пан Андрэй сказаў, што і тут хапіла непрыемнасцяў, хоць усе і сустракалі французскія войскі кветкамі і паклонамі да зямлі. Усе гэтак настроіліся, быццам блізкія сваякі прыедуць і яшчэ гасцінцы кожнаму прывязуць. А прышлі з Жэромам, братам Напалеона, пад Наваградак шэсцьдзясят тысячаў салдатаў і ўланай — без свайго харчаванья, усе маладыя, ненастынныя, чистая хмара саранчы.. Хоць адзін з карпусоў быў польскі, і ўзначальваў яго сам Панятоўскі, палякі таксама выказалі ня меншы апетыт на літоўскую кухню. У Наваградку вестфальскі кароль Жэром заняў радзівілскі палац, дзе навакольная шляхта наладзіла яму і яго съвіце шыкоўны абед. У знак удзячнасці, пасміхаўся Сабковіч, вестфальцы забралі з сабой як прэзенты лепшы посуд і лінняныя абрусы — нават туркі гэтак не маглі б абысьці з тымі, хто частуе. А салдаты прости вялі сябе, як падарожныя разбоі, — рабавалі па хатах віно, кумпякі, рэчы, нават жывых парсючкоў знослі ў мяшках. Як ледзянай вадой усіх абдало ад такога вызваленяня ад маскоўскага прыгнёту. Марылі тут многія з шляхты, што Наваградак абвесціцца ваяводствам, і пачнецца жыцьцё, як раней вялося, аднак аб'явілі на французскі манер дыstryктом, пачалі абdziраць двары для армейскіх харчовых запасаў, і хочацца ня хочацца трэба везыці на склады муку, крупы, гарох, соль, гарэлку, сена. Адразу пачалі фарміраваць уланскі полк і, па завядзёнцы, лупіць грошы за афішэрскія званьні для шляхіц: за капитана — тысяча дукатаў, за паручыка — чатырыста, падпаручыка — дзьвесьце. А яшчэ каня трэба мець і ўсю амуніцыю. Я свайму хлапцу, узгадваў Сабковіч, кажу, не, мой міленкі сын, хочаш за радзіму ваяваць — пішыся ў егерскі полк, там дарма апрануць і ружко атрымаеш. Тры дні Жэром у Наваградку адпачываў і пайшоў у Нясьвіж, там у замку таксама два

дні пражыў – на тым уся вайна ягоная скончылася, зъехаў у сваё вестфальскае каралеўства.

– Ну, а ў Нясьвіжы посуд на памяць ня бралі? – пацікавіўся я.

– І там ня лепш было, – адказаў Сабковіч. – Хоць князь Дамінік Напалеону служыў, аднак, аблуплі двары ня меней. І таксама полк фарміраваўся, а яго трэба карміць – зноў жа з гэтай мэтай пазбавілі жыцця безыліч свойскай жывёлы і птушак.

– Але вось жа не кранулі княжыя скарбы, – адзначыў я. – Можа забарона была ад Напалеона?

– Можа і была, – усумніўся пан Андрэй, – хоць наўрад ці. Відаць, праста пашанцевала каменданту Бургельскому, хаваўся недзе ў скляпеньні. А можа ніхто не даведаўся – пабаяліся грабрэйчыкі вестфальцам падказваць. Уведалі б немцы пра скарбы – спазнаў бы пан Альберт па чым фунт ліха!

Уражаныні ад Альбінскага гасцініці

– А вам з паніяй Хрысьцінай удалося бачыць каштоўнасці? – спытаў я. – Кажуць, іх выстаўлялі ў замку, калі прыезджаў польскі кароль Станіслаў Аўгуст.

Гаспадар і сужоніца яго ахвотна прыгадалі свай побыт у Альбе ў той памятны год; праўда, ва ўспамінах скразіла болей іронія, чым пашана. З волі нясьвіжскага князя ўсёй незаможнай і залежнай ад яго шляхце, за-прошанай правесці лета ў княжай перабудаванай сядзібе, давялося выдаваць сябе за простых земляробаў, адзываща ў сялянскія сподні і спадніцы, цягацца табарам пры князі, пяючы вясковыя песні. Ранкам трэба было выпусціць за вароты карову, накарміць парсюка, насыпаць зерня курам, удзень шляхцянкам трэба было ісці на “жніве” – зрезаць сярпом некалькі каласкоў, а потым каля снапа, аздобленага стужачкай і вяночкам, усладуяць шчаслівымі галасамі багаты плён вольнай працы. А шляхта рыцарскага стану, съмяялася пані Хрысьціна, пільнавала на выпасе баранаў, забаўляючы іх ігрой на гітарах і дудках. Мой, вось, гадзінамі авечкам дудзеў. І добра ў яго атрымлівалася. А тут на ўласным двары ні баранам, ні парсючку ніколі не падудзеў. Так, былі такія гульні, прызнаваў пан Андрэй. Усе прыстойныя людзі, якім пашанцевала бачыць, як шаноўная шляхта шлэндае бяз ботаў па кароўскіх ляпёшках, съмехам душыліся. Пры любой сварцы па сёньняшні дзень не забудуць съвінастасам называць. А для караля ды іншых адважных паляўнічых наладзілі ловы ў звярыныцы; для гэтай забаўкі прывезлі ў клетках дзясяткі мядзьведзяў, вайкоў, лісаў з Белавежы, нават некалькі зуброў жыўцом там злавілі і прыпёрлі ў Альбу. Збудавалі для стралкоў крэпасць з байніцамі, пагналі звяроў з клетак, паляўнічыя, за съценамі седзячы, скроўзь байніцы залпамі палячы, усіх і паклалі, а ў якога ваўка прамахнуліся, таго егеры пасьпяшаліся забіць. А на гулянцы ў замку альбінскія простыя госьці частаваліся на двары, як пабірушкі, удыхаючы пахі кухні, пакуль вяльможныя паны за сталамі ў залах шыкавали. Але скарбы паглядзелі, хоць карысці ад гэтага ніякай: чужое золата вока ня цешыць. У Каралеўскай зале былі выстаўлены турэцкія трафеі, каралём Янам Сабескім пад Венай сто гадоў назад здабытыя, а на столах ляжалі пластом золата, камяні, серабро, літвыя слуцкія паясы, зброя, шаблі з залатымі тронкамі – вазы рознага каштоўнага дабра.

– А залатыя зыліткі? – спытаў я.

– Ня памятаю нешта, – адказала пані Хрысьціна, і ў Сабковіча яны не пакінулі съледу ў памяці.

– А залатыя скульптуры?

– Быў выстаўлены тузін скульптурак, – сказаў Сабковіч, – але сярэбраныя, мы іх раней у касыёле бачылі. Нейкія з іх і выглядалі як залатыя.

– Шэпт хадзіў, – дадала пані Хрысьціна, – што князь Радзівіл іх пазаляціў.

Я недаверліва паглядзеў на Сабковіча.

Шляхецкія легенды аб Пане Каханку і прывідах

Ён съмночыся сказаў, што гэта цалкам верагодна. Князь Пане Каханку для забаўнага жарту нічога не шкадаваў. Неяк прыдумаў сваіх гасьцей пачаставаць тортам пад назвой “Салаўіна малако”. Тры дні княжацкія павары гэты торт выпякалі, узьбілі бочку вяршкоў, з пуд марцыпанаў зварылі ў мёдзе, пуд крэму пайшоў на ўпрыгожанын – крэмавыя хаткі, возера з блакітнага люкру, на ім цукровыя лебедзі, навокал дрэўцы з марцыпанаў, на кожным сядзей шакаладны салавейчык велічынёй з паўзно-гаць. Чацьвёра кулінараў ледзь унесылі гэты цуд вышынёй з аршин. Аркестр зайграў марш, усе цікаўныя дурніцы навокал торта зьблісія, як авечкі, млеюць – ах, якая вытанчанасць, а які водар! Князь сам блакітнае возера нажом выкалу паў – і раптам з дзіры, бышчам чэрці з пекла, чарада салаўёў, а можа вераб’ёў, яны ж падобныя, вырвалася ў паветра і ад перажытага страху, загадзілі ўсё, над чым пранеслыся, – дываном іхны памёт на дамскіх галовах і сукенках ляжаў, а торт унутры і зверху быў гэтак салаўінмі пёрамі і “малаком” аздоблены, што толькі съляпы мог да рота кавалак паднесыці...

Але пад настрой бываў Пане Каханку і па-разумнаму шчодры. Калі пасыля выгнаныя ў замак вярнуўся, то, як пакінуў у патайніку французскае віно і ўсе іншыя каштоўныя рэчы, так усё ў захаванасці і знайшоў. З радасці, што ніхто яго багацьці ня выдаў, і не паласаваліся маскалі з яго запасаў, усю нясьвіжскую шляхту тым віном частаваў, да апошняй кроплі з бутэлек выціснуў. А мог бы сам паўгода піць! Але здольны быў скнарніцаць, што самы скватны габрэй ня змог бы яго пераплюнучы. Паехаўшы ў Парыж, зьняў там гасьціны двор, а гаспадар-француз атрымаў з яго толькі прыгаршню манетак за пастой, нават саломы пук не купіў князь у тым Парыжы. Усё прывёз с сабой, нічога не купляў цэлы месяц, нічым з яго не пажывіліся французскія гандляры...

Калі адухаўляўся віном, зъляталі з ягонага языка праста дзікія небыліцы, а потым ад іх не адмаўляўся, мог, прыкладам, пабажыцца, што з чарцямі на шаблях біўся і на кавалкі тузін пасек. Неяк загадаў чатыром гайдукам стаяць перад майстрам, які ваксовыя фігуры рабіў, і забраў у іх старыя сіўткі і боты, і валасы сказаў абрэзаць і таму ж майстру аддаць. Потым гэтыя фігуры стаялі на другім паверсе, а князь усім расказваў, што гэта чучалы злодзеяў, што яго рабаваць у замак залезылі, дык ён з іх скuru зъняў і пілаваньнем напхай. Тыя самыя гайдуки, выходзячы на варту, на свае ж вусатыя морды ў зале і любаваліся. Здараліся з ім іншыя, ня меней забаўныя гісторыі: калі зьбіралася ў Нясьвіж шляхта, любіў вывезыці на плошчу бочку гарэлкі, на якой сам сядзеў з вялізным куфлем, упадабляючы Бахуса, і ўсім наліваў. Ці каб

астудзіць пыху ганарлівых гасьцей, апранаўся ў старую сывітку, якую, па яго клятвах, пятнаццаць пакаленіняў яго продкаў насілі, яшчэ паўтысічы гадоў таму прапрадзед яе надзяваў, калі князю Гедыміну радзіў, дзе трэба будаваць Вільню...

А мог і так нахлусіць, што многія саромеліся слухаць. Казаў, прыкладам, што вядзе перапіску з Жан-Жакам Русо і падрабязна расказваў, аб чым той яму піша і аб чым раіцца. А калі нехта зьдзівіўся: “Як такое магчыма, калі Русо ўжо дзесяць гадоў як памёр?», то вокам не павёўшы растлумачыў: “Пэўна, лісты ад яго на пошце заваліліся, зусім нядаўна іх атрымаў!” З Германіі, дзе са сваім братам доўга жыў у выгнаныні, прывёз Пане Каханку нейкую нямецкую прыладу, што рукаятку круціш, а з прылады іскры высококаюць. Неяк круціў перад гасьцямі, іскры высоковалі, а ў небе над замкам гром ударыў. І тым жа часам за сорак вёрст шляхецкі дом маланка спаліла. Дык князь павінаваціся і гроши на новы даў.

– А што гэта за гісторыя з грашыма? – прыгадаў я. – Ці то немец, ці то француз падманулі князя на значную суму?

– Ня ведаю, – сказаў Сабковіч. – Князь пра гэта памоўчываў, не падабалася яму, калі яго нехта дурнем выстаўляў. Нібыта ён гроши зфальшаваць хацеў, запрасіў да сябе мэтра ў гэтай справе, а той нешта зманіпуляваў, і сапраўднае золата зынікла, і мэтр разам з ім. А іншыя гавораць, што гэта камендант Фрыгінскі гроши скраў. А некаторыя думаюць, што гэта бацька князя Дамініка сваё золата правароніў. А дакладна ніхто нічога ня ведае. Пэўна, было нешта такое, дыма без агню не бывае...

Ня буду пераказваць тут усе паданыні пра князя Пане Каханку, якіх быў слухачом, ды некаторыя і не ўтрымліваюць ў памяці пад узьдзеяннем налібоцкіх напояў пана Сабковіча. А вось захавалася ў памяці гісторыя яго малодшага брата, для мяне важная. Князь Геранім Радзівіл, як казаў лясынічы Сабковіч, з іншым нарадзіўся харктарам, бо князь Караль быў ад першай жонкі – княгіні Уршулі, што оперы пісала, а брат яго Геранім – ад другой, больш гаспадарчай па натуры. Вось гэтаму Гераніму дазволілі ў юнацкія гады ажаніцца з нямецкай князёўнай Соф'яй Турс-Таксіс. Нібыта праз Соф'ю апынуўся Геранім у сваяцтве з імператарам Паўлам і яго жонкай, ну тады яны яшчэ не панавалі ў Ресеi, але рыхтаваліся да таго. Нават падарункі ад іх атрымала маладая пара: Геранім – гадзіннік, асыпаны брыльянтамі, Соф'я – каралі з брыльянтаў. Усе лічылі іх шчаслівымі закаханымі – проста Рамэо і Джульєта, гэтак іх і называлі, ды праз два гады княгіня Соф'я быццам звар'яцела і кінулася ў распусту. Як кошка тая, нават сямейныя скарбы не саромеліся красыці для сваіх кавалераў. Князь Геранім патрабаваў развод, але пасыля нараджэння Дамініка пры загадковых абставінах памёр. Яму было дваццаць сем гадоў, а Дамініку – паўтары месцы. Соф'я гэтак любіла пагуляць, нават сына свайго кінула, каб не адцягваў ад важнай справы. Так што не радзіся багаты, а радзіся шчаслівы, заключыў Сабковіч, перакроіўшы вядому прыказку.

Дзяніс, зачарараваны аповядамі аб выдумках князя Пане Каханку, нечакана выказаў цікаўнасць да замкавай містыкі, менавіта да прывіда Чорнай Дамы – хто гэта і чаго яна гойсае па калідорах, ды так, што масыніцы рыпяць, ён сам чуў яе крокі. Я быў зьдзіўлены гэтым яго прызнанынем у прымхах і сказаў, што я ні кроکаў у калідоры, ні рыпеньня падлогі ня чуў.

Ну ні кожнаму Чорная Дама паказваеца, адказаў Сабковіч. Гэта ценъ пррабабкі князя Дамініка блукае па калідорах. Кажуць, у яе тры першыя сыны памёрлі ў гэтым замку, вось яна і пакутуе па іх. Нічога яна дрэннага ня зробіць, але лепш з ёй не сустракацца, бо мала што, бо і добра гая зробіць, неяк напужала аднаго шляхціча гэтак, што той праз вакно скочыў і нагу зламаў. Відаць, скрасыці што хацеў, сказаў Дзяніс. Я падзівіўся, не чакаючи гэтакага матэрыялістычнага тлумачэння дзеяньням прывіду. А вось артылерысты казалі, падзяліўся ведамі мой дзянішчык, што гэта каралева нейкая з Радзівілаў съвякрухай атручаная. Ды не, адхіліў такую версію Сабковіч, пры чым тут польская каралева Барбара, яна тут і не была ніколі, гэты замак ужо пасыля яе съмерці быў збудаваны. Што ёй тут рабіць! Ды і атруцілі яе ў Кракаве, а пахавалі ў Вільні, – чаго ёй сюды перрабірацца! Гэта Пане Каханку выдумаў, каб замку прывабнасыці надаць каралеўскім прывідам. Адно дзела – ценъ старой пррабабкі, іншае – прывід прыгожай каралевы, зынішчанай праз атруту маткай-італьянкай ейнага мужа. Хоць якая жывым людзям розыніца, задумаўся Дзяніс, і якая радасыць такое выдумляць?

Ёсьць радасыць, адказаў Сабковіч, прыемна на душы, што ўдалая казка: князь выдумаў, а нехта паверыў, чue ноччу ў цемры нейкі гук і дрыжыць, як авечка. А той, хто выдумаў, заходзіцца з дурня съмехам...

Нататкі алхіміка аб ашляхечванні металаў

Нясівіжскія вольныя муляры

Мы вярнуліся ў замак назаўтра пад вечар. Дрэвы і зеляніна зынемагалі ад съпякоты, ластаўкі лёталі нізка да зямлі, у паветры згушчалася духмень, неба зацягвалася цяжкімі хмарамі, зьбіралася навальніца.

Адправіўшы Дзяніса вярнуць коней у роту і дазволіўшы яму затрымацца з новымі таварышамі, я пайшоў адшукваць замкавага каменданта. За ўсімі дзвярыма, якія я адчыняў, сустракаліся мне тужлівага выгляду слугі, як адзін сталага і старога веку. Нічым не заклапочаныя, яны, здавалася, застыла чакалі, калі пройдзе час іх жыцьця, і толькі маё нечаканае зьяўленыне прымушала іх варушыцца. Напачатку я быў зьдзіўлены, нарэшце мне прыйшло на разум параўнаньне, якое ўсё растлумачыла: у замку стаяў гарнізон дэмаралізаваных ніжніх чыноў, іх камандзір даўно загінуў, і яны не разумеюць, у чым цяпер сэнс іхняй службы, і якія ранейшыя статуты дзейнічаюць. Магчыма, яны і пакінулі б гэты нежылы каменны дом, але яны прыпісаныя да яго, тут у маленькіх каморках іхны дах, маёмысьць і лёс... Гаспадара няма, яны засталіся ў мінулым часе, у замак прыязджаюць людзі, але гэта ня госьці, а чыноўнікі па ўпрадкаваныні даўгоў ці па праверцы скаргаў. Заўтрашні дзень пройдзе гэтак жа нудна і бессэнсоўна, як праходзіць бягучая гадзіна. Каралеўства без карала, вяльможаў, салдатаў, адны толькі слугі, захавальнікі разбуранага парадку і насталычных легендаў...

А дзеля чаго тут хаджу я? Якую справядлівасыць хачу аднавіць, калі гаспадар гэтых камяніц не ўваскрэсьне, скарбы ня вернуцца, і ўсё тут будзе пыліцца і драмаць яшчэ паўстагоддзя, пакуль ня будуць выплачаны пяцьдзесят мільёнаў доўгу, якія збяруць падаткамі з сялянаў, млыноў, габрэй і карчмароў. Сярод вядомых несправядлівасыць вайны палацавыя пакуты маглі лічыцца толькі на апошнім месцы. У любой сялянскай хаце,

абрабаванай салдатамі, нацярпеліся пакутаў нашмат горшых, часта са съмерцямі з голаду. Нават страту свайго сядзібнага дому я паставіў бы ў парадкавай нумарацыі непрыемнасцю наперадзе нясьвіжскіх замковых стратаў. У жыцьці радзівілаўскіх слуг апусьцелая ці напоўненая патаемная скарбніца нігога не мяняла. Іх бяда палягала ў тым, што яны асірацелі. Вось, зразумеў я, якім настроем насычана тутэйшае паветра – сіроцтвам. Лепшыя дні і ўспаміны засталіся ў мінулым, яны і могуць расказваць аб добрых старых часах, іх і распытваюць аб мінулым, напрыклад, я, каб генерал-маёр Тучкоў перастаў ці працягваў несыці асабістую адказнасць.

Сустрэўшы Бургельскага на другім паверсе каля вінтавой лесьвіцы, што вяла да вежавага гадзінніка, я найперш запытаў яго пра патайнік з французскім віном, якім князь Пане Каханку частаваў мясцовую шляхту. Ведае Бог, адказваў камендант, што не было віннага тайніка, і вінаў французскіх ніхто ў падземных ходах не хаваў, усё гэта звычайная казка, сам князь і прыдумаў, каб дурная шляхта кепскае віно з задавальненнем піла, перакананая, што п'е самае лепшае. Я не рашыўся пярэчыць спасылкамі на сваю крыніцу, якая магла быць сярод даверлівых спажыўцоў і абмежаваўся рэплікай: “Разумны жарт!”

Магчыма, Бургельскі казаў праўду, і таямнічы вінны склеп быў адной з замковых легенд, накшталт легенды аб прывіду, названым Чорнай Дамай, але з той жа верагоднасцю камендант мог падманваць мяне, каб не выдаваць месца тайніка, у якім цяпер магло захоўвацца нешта іншае, прыкладам, рэшткі багацця князя Дамініка, палічаныя масонамі за яго апошніе ахвяраваныне для ложы. Я спытаў, ці ўдалося пану Бургельскаму знайсці рээстр каштоўнасцяў, ён адказаў, што пры ўсіх намаганьнях пакуль гэта яму не ўдаецца. Тады я пацікавіўся, у якой зале праводзіліся паседжаныні ложы, і ці ўдзельнічаў князь Дамінік у агульнай вячэры ў перадвейлодны тыдзень? Гэтыя пытаныні засмучалі масонскае сумленыне каменданта, ён не разумеў маёй цікавасці, зрешты, я сам ня здолеў бы добра растлумачыць нашто распытваю аб неістотных дэталях дауніх дзеяніяў. Але ўсё ж адказы былі для мяне зъмястоўнымі, бо на агульнай вячэры выкарыстоўваюцца важныя рэліквіі, і на пытаныне, дзе яны цяпер, камендант адказваў, што залатое блюда, на якое кладуць хлеб, і залаты кубак, у які наліваюць віно, захоўваліся ў скарбніцы, і аказаліся сярод рэквізаваных арміяй Чычагава рэчаў.

– У волісে, які вы адшукваеце, яны пазначаныя? – спытаў я.

– Зразумела, не, – адказаў Бургельскі, – яны зъяўляліся ўласнасцю ложы.

У мяне прамільгнула думка, што, магчыма, гэтая агульная ўласнасць братоў “Шчасльвага вызваленія” захоўваеца цяпер у быльм вінным тайніку, не патрапіўшы пад вынятак, але дарэмна было выказваць такое меркаваныне. Як я цяпер разумею той свой стан, мне не хацелася верыць, што таямніца родавай скарбніцы залежала ад слабой волі каменданта: дастаткова аказалася генерал-маёру пасыўісту ў паветры дубцамі – і багацці Радзівілаў, зьбіраныя два ці тры стагоддзі, момантам перавандравалі ў некалькі ведамстваў. Усё гэтак хутка і банальна зынікла, як ніколі раней не здаралася нідзе ў вядомай мне гісторыі. Замак не абараняўся, гвалт абмежаваўся пакараньнем трох слуг, камендант павёў сябе, як перапужанае дзяўчыно, а потым напісаў съязылівую скаргу аб сваіх

пакутах без глытка вады – усё гэта магло выклікаць толькі саркастычныя каментары...

Аповяд пра князя-вар'ята

Я накіраваўся ў свой пакой, вырашыўшы дачытаць запіскі француза ў “Гісторыі глупства”. Безумоўна, гэта была тая кніга, якую ўзгадваў Мараўскі, цяпер я глядзеў на яе з большай цікавасцю. Уладкаваўшыся перад адчыненым акном з відам на азёрны пейзаж, над якім зьбіраліся хмары, прыняўся я перачытваць і першую старонку французскага дадатку, якую амаль не запомніў на п’яны розум. Вось якая карціна з даўняга часу стала мне адкрывацца пры цвяроўзым чытанні:

Шаноўны пан! Абставіны, якія вымушаюць мяне тэрмінова пакінуць Вільню, стануць вам зразумелыя, калі вы прачытаеце гэты ліст. Мая згода прыняць запрашэнне літоўскага вяльможы князя Радзівіла наведаць яго нясвіжскі замак абраўнулася ліхтугамі, цалкам магчымымі ў 16-ым стагоддзі і ненатуральнымі ў наш век праславеты. Ніжэй, я апішу іх падрабязна. Вельмі шкадую, што не адхіліў гэтае запрашэнне, але я ня мог меркаваць і не знойшлося нікога, хто папярэдзіў бы мяне, што ступень непрадказальнасці ўчынкаў князя Радзівіла далёка сягае нават за межы экстравагантнасці. Аднак, ня мени вінавачу і самога сябе, бо зрабіў недараўальнную памылку, калі даў згоду на дэманстрацыю ашляхечваныня металаў перад прастадушинаў, як падлеткі, літоўскай тытулаванай публікай. Ініцыятарам такога майго дзеяння выступіў рэктар універсітэту, які, хочацца думаць, спадзяваўся на высадакародныя духоўныя наступствы і разумнае ўспрыніць эксыперыменту, які суправаджаўся выкладаннем наших ідэяў. Ён дазволіў скарыстацца ў гэтых мэтах лабараторый і запрасіў дзесяткі з два ўпльковых дам і вяльможаў. Ня маючы патрэбных прэпаратаў і папярэджанскоў пра невысокую падрыхтаванасць аўдыторый, я вырашыў скарыстаць фальсіфікат сярэбранага талера, без усялякіх цяжкасцяў ператварыўшы яго на вачах недасведчаных гледачоў у залаты. Эфект быў чаканы. І дамы, і паны зацікаўліся, чаму ж грамадства ва ўсіх дзяржавах адчувае востры недахоп у золаце, калі яго гэткім чынам можна атрымаць з серабра, і ці ўдасца ператварыць у золата, прыкладам, сярэбраны посуд, медную міску ці жалезны нож?

Я адказваў, што гэта было б праявай навуковай і дзяржсаўнай неразважлівасці, бо золата патрапіла б да людзей недасканальных і непрасьветленых, і яны без духоўнай працы, неабходнай для палепшання натуры, палічылі б сябе раўнымі тым, хто цягам жыцця мноства пакаленняў падрыхтаваны да выканання абавязкаў улады, і тым, хто, зьнешне непрыкметны, выконвае цяжкую працу, ствараючы духоўны элісір, які дазваляе ніzkаму рэчыву ўраўняцца з высакародным.

Сярод гасцей на гэтым герметычным сеансе быў віленскі ваявода князь Караль Радзівіл, пра якога я ўжо быў начуты як пра найупльвовага і найбагацейшага саноўніка Літвы і ўсёй Польшчы. Ранкам мне прынеслы ад яго запрашэнне да абеду, што я наіўна ўспрыніаў як удачу свайго выступу, а ў часе абеду князь паказаў сябе ўважлівым і прыемным суразмоўцам – я ня змог не прыняць пратановы быць госьцем у яго родавым замку. Праз тыдзень я вырушиў з Вільні разам з ваяводам. Калі

б я мог уяўіць, куды вязе мяне па літоўскіх дарогах утульны княжсаўкі экіпаж! Я не адчуў у князю Радзівілу шырокай адукацыі, але яго прыроджаны розум і пачуцьцё гумару дазвалялі яму здзімальна падаваць жысьцёвую гісторыю. Ён быў іранічны і датычна сябе. “Мяне моцна сапсавала тое, што ў юнага гады я аказаўся болей удачлівы, чым на схіле жысьція, – жартаваў яго Радзівіл. – Пяці гадоў мяне ўшанавалі ордэнам сьвятога Губерта, у трэцінцаў я быў маршалкам на павятовым сойміку, у сямнаццаў атрымаў патэнт палкоўніка. Але згодна з законам раўнавагі, у сьпелыя гады я быў абрабаваны, пазбаўлены ўсіх пасадаў і бадзяўся па чужых краінах у поўнай залежнасці ад банкіраў, якім аддаваў у заклад фамільныя каштоўнасці за съцілія крэдыты. Можна сказаць, што зараз я пачынаю новае кола жысьція”.

Думаю, ніхто ня змог бы ўяўіць, які д'ябалскі план высыпывае ў княжай галаве. Уздоўж дарогі, якой мы ехалі, а гэта па менинай меры дзьве з паловай сотні вёрст, рэдкі маёнтак не належыў яму ці роду Радзівілаў. Праўда, жабраўкі выглед вёсак і надта малая колькасць каменных пабудоваў у гародках стваралі непрыемнае ўражанье, але князь тлумачыў гэта вернасцю мясцовага насельніцтва даўнім народным традыцыям, якія марудна паддаюцца выкараненію...”

За вакном хутка цымнела, прама на вачах літары раставалі ў змроку, у вакно дыхнула асвяжальным павевам ветру, удалечыні чорная роўнядзь возера набыла серабрыстае адценіне – гэта білі ў яе касыя струмяні дажджу, шум якога хутка набліжаўся. Было бачна, як дажджавая заслона падступае да замка – вось струмяні зашаргаеці па вадзянім рове, па траве і загрукаталі аб падваконьне. Я пасьпешліва пераклаў кнігу на стол і высунуўся ў вакно, з дзіцячай радасцю адчуваючы ласкавыя ўдары цёплых кропляў. Цягнулася гэта некалькі хвілінаў, потым шолахі дажджу саславелі, настала цішыня, але неба не прасвятлела, і вецер ня сыцішыўся. Я запаліў сьвечкі ў падсвечніку, сеў да стала і працягваў чытанье.

“У замку сустрэў я шмат запрошаных князем мастакоў, акуёраў, кампазітараў, сярод іх быў і мой знаёмы Ёган Голанд, заняты стварэннем оперы на заказ уладальніка Нясвіжска. Гасьцівалі тут і блізкія сваякі гаспадара – малоды брат Геранім з жонкай, яго зводны брат Мацей Радзівіл, вельмі адораны музыкант, сястра князя княгіні Тэафілія з юным атожылкам. Князь Караль паходзіўся сваімі аркестрам і балетам, дазволіў карыстцаўца бібліятэкай і правёў па ўсіх пакоях і залах свайго палаца. Мы не прамінулі малапрыкметны падвал, які скарыстоўваўся некалі, як сказаў князь, пры жысьці яго маці княгіні Уришулі, як памяшканье для друкарні, ад якой захавалася толькі печ. Я адзначаў, што гэтая печ складзена з такім разылікам, каб было магчыма атрымаць высокую тэмпературу, мела горан і мяхі для ўдзымування паветра. Неяк за абедам, на які абавязкова прыходзілі ўсе замкавыя госьці, князь паведаў гісторыю аб змрочным лёсе свайго сваяка, які правёў палову жысьці ў няволі за кратамі. Гэты князь Радзівіл, іменем Марцін Мікалай, вучыўся ва ўніверсітэтах Германіі і Францыі, валодаў некалькімі мовамі, віртуозна граў на скрыпцы і захапляўся навукамі. У сваёй сядзібе Чарнаўчыцы ён стварыў сабе майстэрню для пошуку філософскага камяння. Ня ведаю, наколькі гэта праўда, але так прагучала ў аповядзі. Маладая жонка Марціна памерла пры народзінах сына. Трагедыя зламала розум князя. У маёнтку яго стаяў

стараадаўні касыёл, але князь, захоплены габрэйскай кабалой, вырашыў перайсыці з каталіцтва ў юдзейства, вывучыў іўрыт і, беручы людзей на дваравыя пасады, аддаваў перавагу габрэям, што стварыла яму нядобрую славу сярод шляхты.

Інім днём ахоплівалі яго прыступы звярънай жорсткасці, у парыве лютасыці князь Марцін Мікалай зьбіў свайго сына гэтак бязлітасна, што той на ўсё жыцьцё застаўся гарбатым. Але князь перайшоў меру цярпення сваіх выкрунтасаў, калі загадаў зьбіць да паўсъмерці і трymаць пад вартай сьвятара, абвінавацішы яго ў распусце. Клір, абражсаны такім замахам на сваю значнасць і недатыкальнасць, стаў дамагацца ад караля для князя Марціна съмяротнага прысуду. Мой бацька, казаў нясьвіжскі князь, не жадаючы плямы на род і канфіскацый маёмысці сваяка ў каралеўскую ўласнасць, аб'явіў яго вар'ятам, што не было прыдумкай, хоць і было значным перабольшаннем, і загадаў пасадзіць яго ў турму слуцкага замка і ўзяць апякунства над яго маёнткамі і маёмысцю. Я стаў, працягваў князь, апекуном звар'яцелага сваяка, калі ў 1760 годзе па съмерці бацькі майго да мяне перайшлі правы галавы роду. І вось што было далей – больш за дваццаць гадоў я трymаў апеку над князем Марцінам і ня даў яму вызваліцца. Пражыўшы семдзесят сем гадоў, прабыў ён за кратамі трыццаць трох гадоў, першыя дзесяць гадоў яго не выпускалі нават за парог вязніцы. Пакуты яго закончыліся зусім нядаўна – у калядную ноц гэтага году, калі Господ нарэшце прыняў яго змучаную душу. Пры апошніх словах ён перахрысьціўся, і ўсе, хто сядзеў за столом, свяякі і госьці, паўтарылі яго жэсц.

Падрабязна паўтараю апавяданье князя Карала Станіслава, бо яно прызначалася мне, хоць я аб гэтым тады ня мог здагадвацца. Свяякам князя гісторыя звар'яцелага Марціна Мікалая была вядомая, з музыкантай і мастакоў ніхто не ўяўляў сабой той аб'ект, які можна запужжаць лёсам няличнага алхіміка. Але я ня ведаў, што адбудзецца ў бліжэйшы час..."

Патрабаваньне нясьвіжскага ўладара

У гэтым месцы запісак мяне адцягнула ад чытаньня добра чутнае рыпеньне масыніцаў у калідоры, прычым блізка да майго пакою, нібыта нехта асыярожна там пракрадаўся. Я ўстаў і адчыніў дзверы. У калідоры, цымяна асьветленым праз вокны, што глядзелі на замкавы двор, нікога не было. Я вярнуўся да стала, але чутнае рыпеньне масыніцаў не дало мне працягваць чытаньне. Мне ўзгадаліся жарты афіцэраў аб замковых прывідах, прагулянкі якіх суправаджаюцца рыпам падлогі і ўдакладненіні на гэты конт, зробленыя старым Сабковічам. У падобную містыку я ніколі ня верыў, але зноў жа вылящеў у калідор праверышь там чалавечую ці нечалавечую прысутнасць. Нікога за дзвярыма не было, хоць мне здавалася, што я некага ці нешта абавязкова ўбачу. Праз хвіліну ўсё паўтарылася і паўтаралася яшчэ некалькі разоў – я чуў рып дошак пад лёгкімі крокамі, выходзіў з пакою, пераконваўся, што калідор пусты, і вяртаўся да стала. Бачачы бяссьельле сваё перад гэтай загадкай, я супакоіўся і зноў аддаўся чытаньню запісак.

"Нічога не адбывалася, што паспрыяла б мне насыцяроўжыцца. Я быў запрошаны паглядзець сядзібу Альба, якая падалася мне вялізным чалавечым

мурашнікам – тысячы работнікаў адрывалі каналы, ставілі дамы, брукавали узьбярэжныя, на возеры была нават верф, дзе будавалі трохмачтавы карабель. У часе гэтай паездкі князь дзяліўся ўражаньнемі, атрыманымі ў Версалі і ў каралеўскай вёсцы Рамбуйе. Відаць, перабудоўвачы сваю сядзібу, ён вёў негласнае суперніцтва з французскім дваром. У быльых блуканінях князя па Францыі і нямецкіх княствах яму спадарожнічаў малодшы брат Геранім, з якім я пазнаёміўся за столом і зразумеў з нашых гутараў, што ён меў там знаёмых і прыяцеляў у масонскіх ложах і пасьвечаны болей за свайго брата, хоць быў значна маладзейшы за яго. На некалькіх прагулянках мы гутарылі аб тамиліерах, і мне здалося, што ён можа стаць зацікаўленым аднадумцам.

На дванаццаты дзень майго гасцініцтва ў замку князь Караль пакліаў мяне ў свой кабінет і як нейкую таямніцу паведаў, што збіраецца адсвяткаваць стагоддзе перамогі над туркамі пад Венай польскага караля Сабескага, роднай сястрой якога была яго бабка, і запрасіў на гэтыя ўрачыстасці ў Нясвіж цяперашняга караля, што накладае на яго задачу надаць съяткаванню незабытны харектар. Затым ён правёў мяне ў пакой, дзе знаходзілася шмат сярэбраных рэчаў, і вось тут я даведаўся аб той ролі, якая была мне адведзеная ў падрыхтоўцы юбілею. Па сваёй звычы, пачынаецца зварот да любога чалавека польскім словамі “пане каханку”, што азначае “мой любімы”, ён звярнуўся гэтак і да мяне, што надта іранічна контраставала з наступнымі словамі, бо ён сказаў, што будзе мне абавязаны, калі я ператвару ў золата яго сярэбраную калекцыю. Я падумаў, што князь няўдала жартую, але ў позірку яго не праглядалася і ценю жартаўлівасці; я адказаў, што трансмутацыя ў такіх памерах не ўдавалася нікому на съвеце, тым болей ня ўдасца мяне, бо я ніколі не практыкаваў з металамі, цікавячыся выключна магчымасцю перахода з нізкага стану ў высокі духоўных існасьці, але да гэтага тлумачэння ён застаўся глухі, як да нецікавай для яго тэмы. Тады я звярнуўся да логікі, я сказаў: калі б у мяне быў талент ператвараць серабро ў золата, я даўно жыў бы ва ўласным залатым замку. Гэты неаспрэчны доказ ён прыняў за хітарасць. У сваім уяўлены князь ужко бачыў плён чарагуніцтва і не жадаў слухаць пярэчаньні. “Пане каханку, успрымі мае слова ўсур’ёз”, – папярэдзіў ён і тузануў шнур ад званочки. У пакой увайшли два дужыя, жылістыя, з каменнымі тварамі катай, яго гайдукі-челаахоўнікі. “Праводзьце гэтага пана”, – загадаў ім князь. Пустымі калідорамі мы прайшли да лесьвіцы і спусціліся ў падвал. Тут адзін з маіх стражнікаў узяў съвечку і пакрочыў наперадзе, другі ішоў ззаду, я чую на патыліцы яго дыханье. Мы даволі доўга павольна прабіralіся каменнымі падзямельлем, нарэшце першы наглядчык спыніўся, зарытаваў ключ у замку на жалезных кратах, за ёй былі драўляныя дзвіверы, таксама зачыненыя на ключ, ён адчыніў іх, мы ўвайшли ў памяшканьне былой друкарні, з якой князь азнаёміў мяне на другі дзень майго гасцініцтва ў замку, – ужо тады ён ведаў, што паказвае мне маю вязыніцу. Праўда, цяпер яна была лепш абсталяваная – дадаліся ложсак, стол, шафа, у якой былі мае рэчы, скрыня з дравесным вугалем, поўны набор алхімічнага посуду і прыгладаў, неабходных для выкананія мары ўладальніка замка...

Наўрад ці вы зможаце ўявіць, шаноўны брат, як непрыемна апынуцца вязнem магутнага і непадлеглага перакананью невука. Ведаочы з хронік, што такі гвалт пацярпелі сотні адэптаў алхіміі, і што мноства з іх бясь-

ледна зынклі, ня спраўдзішы выстаўленых ім вар’яцкіх патрабаваньняў, я перажываў страх, якога ніколі раней не меркаваў адчуць. Паведаны лёс яго сваяка, які трывала гадоў пражыў за кратамі, стаяў у мяне перад вачыма жахлівым абрэзыкам. Увечары мае турэмничкі прынеслы мне ежу і перадалі загад князя скласы і сьпіс препаратаў, неабходных для зблязысьця фантастычнай задумы. Любяя спробы займаца гэтым усур’ёз, як вы ведаеце, бессэнсоўныя, і я склаў адвольны сьпіс кампанентаў, інтуітыўна пазначышы ў ім усё, чым карыстаюца лабаратарныя авантурысты і дэкаратары ювелірных вырабаў. На працягу некалькіх дзён усё было дастаўлена.

У хуткім часе нясьвіжскі князь наведаў мяне ў майстэрні, вырашыўши ўзмацніць маё натхненые споведзямі аб маё масных стратах роду ў панярэднія дзесяць гадоў, калі, па яго словам, на польскі трон ускарабкаўся бязродны выскакачка. На гэтай падставе ён лічыў за неабходнасць уразіць гасцей запланаванага съвята грудамі каштоўнасцяў, і, магу з утэуненасцю пра гэта казаць, хацеў зрабіць кульмінацыяй урачыстасцяў публічнае ператварэнне сярэбраных скульптураў у залатыя. Ва ўсялякім разе мне прынеслы сярэбраныя фігуркі съвятых для дэкора даразахавальніцы, якія маё мастацтва павінна было зрабіць залатымі. Князь таксама падкрэсліў, што для мяне створаны выдатныя працоўныя ўмовы, бо гэтае памяшканье і печ, хоць і служылі друкарам, якія павінны быті выдаваць у кніжным выглядзе драматычныя творы яго маці, па праўдзе пабудавана было яго бацькам з іншай мэтай, а менавіта – для алхіміка з Прагі, які мог зрабіць тое, што муши зрабіць цяпер я, але быў абрабаваны і забіты лотрамі па дарозе...

Шаноўны брат, не саромеюся прызнацца, я праклінаў тыя дні, калі паехаў у Вільню і калі рашыўся паказаць немудрагелісты вопыт з манетай. Варварскае невуцтва ў спалучэнні з бязъмежнымі амбіцыямі не абяцалі мне літасьці – такія людзі не даруюць расчараўваньня. Мне застаявалася старанна імітаваць падрыхтоўку аўрыфакты – у печы гарэў агонь, у колбах нібыта высипавалі тынктуры, у тыглі блічэла амальгама. Праз два тыдні князь выказаў раздражненые адсутнісцю бачных посыпехаў; я насымеліўся сказаць, што наўрад ці буду ўдачлівы зрабіць за месяц тое, што ня здолелі зрабіць пакаленіні вучоных за стагоддзі. Князь гняўліва адказаў: “Пане каханку! Твая свобода залежыць ад тваёй удачы! Пастрайся яе не ўпусціць!” Упэўнены, што ён трymаў бы мяне пад замком да маёй съмерці, як пратримаў у адзіноце родзіча, толькі, у адрозненіе ад таго, да мяне б паступова пагаршалі б стаўленіе. Хутчэй за ўсё яго гайдукі проста забілі б мяне, каб зынклі ўсе канцы. Выйсьця з пасткі я ня бачыў, спадзявацца на ўвагу да майго лёсу з боку музыкантаў і мастакоў, з якімі пазнаёміўся на княжых абедах, не даводзілася – што маглі зрабіць людзі, залежныя ад валаўдара гэтых зямель, ды яны і ведаюць нічога не маглі аб яго дзівоснай задуме; да таго ж ён паведаміў усім, што я нечакана ад’ехаў...”

Нечаканая ўдача алхіміка

Увесь час чытаньня я чуў ранейшы рып масыніцаў за дзвярыма і пачаў з ім звязацца, але раптам характар рыпу зъмяніўся – мне падалося, што я чую ціхія прыглушаныя стогны. Цікаўнасць падштурхнула мяне вы-

сунуцца – ужо звыкшыся да пустаты калідору, я ледзь не скамянеў, распазнаючы ў пайзмроку павольны поступ цёмнай таямнічай фігуры. Мне не было страшна, свае пачуцьці я магу акрэсліць як жах адкрыцца нейядомага – да мяне рухалася тое, чаго не магло быць на съвеце. Усе мае сістэматызаваныя веды з розных навук імгненна ўцягнула бяздоныне першабытнай цемры. Я ня мог скрануцца з месца. Не магу акрэсліць колькі гэта цягнулася – можа тры імгненіні, але здавалася, што я пражыў у гэтым жаху цэлую эпоху. Сэрца маё абмерла, а валасы наадварот пачягнуліся ўверх. Вось так, любыя мае ўнукі, адзіны раз за жыцьцё зьведаў я, што ўяўляе сабой містычны страх. Калі князь Пане Каханку выдумляў замкавыя легенды з гэтакай мэтай, то, неаспречна, дасягнуў ён у сваёй творчасці вяршыні Парнасу. Ня ведаю, чым скончылася б для мяне гэтая нечаканасць, – магчыма, я пачаў бы хрысьціцца ці скочыў ратавацца праз вакно, як той шляхціч, што пры падобных уцёках зламаў сабе ногі, калі б прывід не падаў голас. “Што, пан палкоўнік?” – ветліва спыталася цёмная фігура, і я, пазнаўшы голас слугі Сташака, адчуў вялікі сорам за свой невуцкі дзікунскі стан. “Не, нічога, – толькі і знайшоўся я сказаць.

– Падлога рыпіць”. – “Прывіды ходзяць, – абыякава патлумачыў мне слуга. – Яна заўсёды рыпіць, калі яны тут”. Я ня здолеў яму адказаць, уражаны перакананасцю гэтакай звычнай веры. Слуга працягваў свой абход, правяраючы аконныя засаўкі, а я адразу страціў цікавасць да рыпеньня масыніцаў, прызнаўшы натуральным, што ў прывіду прабабкі князя Дамініка было болей правоў хадзіць па замковых калідорах, чым у мяне. Такія думкі, зразумела, надта далёкія ад асьветы і культуры і непаважныя, але менавіта так я думаў у ту ю хвіліну. Я вярнуўся ў пакой і сеў дачытваць запіскі.

“Выратаванье да мяне прыйшло з нечаканага боку. Князь Пане Каханку часта ад'язджаў з замку, часам адлучкі цягнуліся па некалькі дзён. Неяк у чарговую яго адсутнасць, глубокай ноччу, а дакладней, апоўначы, пачулася рытэнне ключа ў замку, я падумаў, што зараз зьявіца князь Караль, але ў вязніцу маю ўвайшоў яго малодыи брат Геранім. Дзякуючы гэтаму маладому чалавеку я спазнаў, што адчувае няничасны, перед якім нечакана расчыняюча вароты турмы.

– Месье, вельмі шкадую, што вы аказаўся ў ролі палоннага брата майго, – сказаў ён. – Мой брат – чалавек высакародны, але калі-некалі яго фантазія служыць яму ня лепіым чынам. Таму лічу сваім абавязкам вызваліць вас з гэтых абставінаў. Аднак ёсьць некалькі ўмоваў, якія вы паклянечцеся выканаць.

Зразумела, я без прамаруджання пакляўся. Князь Геранім чакаў такіх словаў, разумеючы, што я не магу адмовіцца. Ён стаяў у самым цэнтры падвала, на тым самым месцы, дзе звычайні становіўся яго брат, і называў свае ўмовы:

– Вы нікому не паведаеце пра тое, што адбылося з вамі ў замку. Вы возьмече з сабой толькі свае асабістыя рэчы. Калі вы будзеце пакідаць замак, мой чалавек вас ашиукае і ўсё, апрач ваших рэчаў, скажа пакінуць тут. Трэба ўспрыніць гэта бяз крыйды. Але я не хачу, каб мой брат застаўся расчараўаны. Я люблю яго і шмат чым яму абавязаны... – Пры гэтых словах ён дакрануўся да сярэбранай фігуркі Яна Хрысьціцеля, якая стаяла на стале. – Вы маглі б адліць з золата копію гэтай статуэткі?

— Мне стала зразумела, што гэта таксама датычыць умоваў, і я, пабаяўшыся адмовіцца, сказаў:

— Бяспрэчна. Але ў мяне няма золата.

— Колькі яна заважыць?

Наладзішы вагі, я назваў дакладную вагу вырабу — 54 унцыі.

— Ці падыдуць для такой мэтвы луідоры?

— Цалкам. Аднак золата больш цяжкае, і яго патрабуецца болей.

— Наколькі? — запытаўся малады князь. — Колькі патрэбна манет?

— Дзьвесцьце дзесяць луідораў, калі яны поўныя, — адказаў я, правёўшы разлікі.

— А часу?

— Мяркую, ня менш за два тыдні, калі заўтра атрымаю зямлю для формы.

— Падыходзіць, — згодна кіўнуў князь. — Але неабходныя вам матэрыялы стытаецца самі пад нейкай прычынай. Тут я нічога не могу зрабіць — мой брат упэўнены, што пра ваша зньязволенне я ня ведаю.

Трымаўся ён паблажліва, з усьведамленнем выратавальнасці для мяне свайго ўчынку.

— Лічу таксама неабходным кампенсацію вам ішкоду і перажытых нязручнасці. — Ён падаў мне важкі кашалёк. — Яго дазволяйце вам узяць з сабой. Праз два тыдні, як толькі вы скончыце гэту працу, ноччу вас прыводзяць у лес, там будучы чакаць коні, вы дабярэцца да Вільні. Вам прыдзецца быць асыярожжным: калі вас раптам скопяць людзі майго брата, фінал можа быць надта неласкавы.

— Але хіба не прасьцей адпусціць мяне зараз? — стытаў я.

— Думаю, што не. Мне хочацца, каб брат атрымаў жаданы яму твор. А я буду ведаць, што зъмясьціў сваё золата ў сямейную скарбніцу.

— А як быць з сярэбраным прататыпам? — стытаў я. — Яго прысутнасць побач з залатой копіяй выкліча пэўную бlyтанину...

— Мяркую, — адказаў князь бяз роздуму, — што ён можа быць пераплаўлены ў зылітак..

Калі за князем зачиніліся дзвіверы і прарытеў замок на краатах, я пералічыў атрыманую кампенсацыю за перажытых і яничэ мяне скончаныя страхі. У кашальку было сто луідораў — паўтара фунты чыстага золата. Праз паўгадзіны князь Геранім зъявіўся зноў і паклаў на стол завернутыя ў льняную хусьціну манеты, прызначаныя для копій. У туую ноч я ня мог заснуць. Грудка луідораў ляжала на стале, іх жоўты бляск быў злавесны, бо я ўсьвядоміў, што не змагу выканаць абязданыне, якое так лёгка зъялчела з майго языка, — ніколі раней мне не даводзілася займацца ліцьцем. Я мог расплавіць золата, але не ўяўляў, як бездакорна зрабіць дакладную форму з сярэбранай скульптуры. Бессэнсоўна было клясьці сябе за тое, што раней не засвоіў лінейныя сакрэты. Розум мой ліхаманкава шукаў магчымы пралаз, нарэшце я вырашыў адваражыцца на рызыку — пакрыць сярэбраную статуетку залатым эфірам. Мне давялося выдаткаваць дзесяць залатых манетаў, каб яго прыгатаваць. Скажу, што гэта была пякельная праца, але мая задума ўдалася. Больш за тое, прыгатаванага гелю аказалася дастаткова, каб пазалоту набыла і статуетка Хрыста. Самую цяжкую частку працы складала паліроўка, але я дамогся патрэбнага эффекту. Заставалася чымосьці замяніць дзвіве зынкія сярэбраныя скульптуры; я вырашыў, што адпаведнай заменай

будзе зылітак съвінцу, апрацаванага ў сярэбранай тышктуры. Дзьвесіце луідораў я вырашыў пакінуць у замку: мне здавалася, што калі іх знойдуць пры мне ў час вобишуку ці схопяць з імі ў дарозе, то абвінаваць у крадзяжы і адразу заб'юць, як таго алхіміка, які ехаў сюды з Прагі. Ахвяраванне, выдзеленае мне князем Геранімам, я таксама не насымеліуся ўзяць з сабой з той жа прычыны. У пасе майм заўсёды захоўвалася некалькі залатых; я быў упэўнены, што абыйдуся імі на шляху да Вільні, дзе разылічаў знайсьці прытулак у братоў. Адкрыта пакідаць трыста луідораў было немагчыма — гэта адразу ж раскрывала задуму маёй небясьпечнай гульні і, што горш, іх маглі прыдбаць сабе вартаўнікі. У выпадку калі б мяне схапілі, і абодва князі выставілі мне прэтэнзіі, я ня змог бы вярнуць ім гроши. У маёй вязніцы аказалася цяжка знайсьці месца для схову — съцены быті старадаўнія кладкі, ні іх, ні печ ня мог я разьбіць — проста не было чым, ды і чым бы я змог закрыць выбітую дзірку? У рэшце рэшт я прыняў простае рашэнне, і ўсё выкананаўши, аддаўся чаканью свабоды, просячы лёс аб літасьці.

На працягу гэтых двух тыдняў, якія цягнуліся, як год, мяне двойчы наведваў князь Пане Каханку — аднойчы ён быў у гуморы і толькі цікавіўся поспехамі, а другім разам прышоў цвярзозы і змрочны, і, стаўшы па сваёй звычыі ў цэнтры падвалу, доўга пазыбваўся з наска на пятую, раней чым спытаць злавесным голасам: “Пане каханку, колькі мне яничэ давядзецца чакаць?”. Я адказаў: “Ня болей за два тыдні”. Ён сказаў: “Добра, пане каханку, што ты вызначыўся. Вярнуся да гэтага дня!”

Я ўзрадавана зразумеў, што ён ад'язджае, і яго брат зможа скарыстася яго адсутнасцю. Праз два дні пасля таго апоўначы прарытеў ключ у замку. Замест чаканага князя Гераніма ў падвал увайшоў замкавы каменданты Фрыгінскі, паглядзеў на мае вырабы, хацеў патрымаць іх у руках, але яны былі папярэдне мной нагрэтыя, і каменданты не рызыкнуў спаліць сабе пальцы. Я дазволіў яму абишукаць сябе і свой сакважы, і ён сказаў ісъці за ім. Некаторы час мы навобмацак ішлі ў цемры, я пры гэтым трymаўся рукой съянны, потым каменданты запаліў съяцльню; шлях падземным ходам заняў чэртку гадзіны. Нарэшце мы сталі падымацца па сходах і атпнуліся ў лесе. Тут стаялі напагатове два кані з невядомым мне правадніком. Ён быў пры мне да Стоўбцаў, адкуль я паехаў каляскай. Праз два дні я атпнуўся ў Вільні, і сярод першых спраў на волі пішу вам гэты ліст, у якім выкладаю абставіны сваёй эпапе і называю імёны съведкаў гэтага надта недарэчнага для нашана часу здарэння.

Трымаючыся слова не рассказваць аб дзікунскім учынку нясьвіжскага князя, прашу і вас не агалошваць яго, калі са мной ня здарыцца якой-небудзь загадкавай бяды, а таксама ня ўзгадваць іншых абставінаў і асобаў, якія ў майм да вас лісъце названыя. Калі ж вам давядзецца супстрэць князя Гераніма, то прашу канфедыцыйна паведаміць яму тое, што тут напісаны, калі ён захоча вярнуць сабе тое, што не пашкадаваў дзеля забаўкі свайго экспантычнага брата.

Застаюся ваши
Філіп-Жан Л.
17 жніўня 1782 году”

Сумныя наступствы чытаньня

Гэтая масонская справа здача невядомай асобе вышэйшай ступені на-
доўга выклікала ў мяне зьдзіўленыне перад даўнімі справамі князя Пане
Каханку.

Я пазіраў на агенчык сьвежкі і думаў аб дзіцячай мары нясьвіжскага
ардыната ператварыць сярэбраныя касыцельныя ўпрыгожаныні ў залатыя
на вачах расейскага пасла і карала Рэчы Паспалітай. Каго ён хацеў
уразіць залатымі статуэткамі і камічнай сваёй вёскай, думаў я, –
расейскую імператрыцу, слабавольнага яе стаўленыніка, тысячны натоўп
шляхты? І як ён уяўляў сабе рэакцыю Кацярыны? Што, прачытаўшы
пісмо свайго пасла, царыца засумуе ад зайдрасыці да хата і каналаў
яго Альбы, двух караблёў на возеры, сумнеўнага цуду аўрыфаксы? Ну
што такое ёсьць Альба супраць Пецергоfu ці Царскага сяла? Што
правінцыйны з трыма касыцёламі і беднымі габрэйскімі абываталямі
Нясьвіж супраць Варшавы? Што хоць калі ў ім вырашалася? Чым ён
добрым праслаўлены, апроч княжых скарабаў? “Маленькі Парыж!”,
“Маленькая Варшава!”. Гэта ж тое самае што сказаць, напрыклад, аб
местачковым разумніку «маленькі Вальтэр», а парадіяльную школку
менаваць «маленькай Сарбонай». За два стагоддзі нічога значнага не
з'явілася ў межах гэтага “маленькага Парыжу” – ніякага ўніверсітэту,
добраі друкарні, знакамітага тэатру ці школы, павятовай ці гарадской
газеты...

Санлівае жыцьцё, з якога самі Радзівілы выязджалі вучыцца, глядзець
съвет за мяжу. І чым памятаюцца? Зграй салаўёў, запіханых у торт, і
птушынімі прэзентамі на дамскіх бюстах. Ну і як было князю Пане
Каханку чытаць пра сябе, думаў я, масонскае заключэныне – “магутны
невук”, тримаць у руках ртутнае серабро, аглядаючы пусты падвал, з
якога нібыта выпарыўся французскі алхімік, схаваўшы невядома дзе
залатыя луідоры малодшага Радзівіла.

Майстэрня алхіміка

Ноч авантурных развагай

Менавіта да гэтага загадкавага наступства шчаслівых уцёкаў месье
Л. і прыкавалася мая далейшая цікаўнасць. Тут мелася сапраўдная таям-
ніца: знайшлі браты Радзівілы трыста луідораў, скаваных хітрым фран-
цузам, нехта другі знайшоў, ці яны ляжаць дзесяці ў былогі друкарні не-
кранутыя, або іх і не было ніколі, і ўсё, што выкладзена ў запісках, выдумка
нейкага перасьмешніка ці непрыяцеля князя Пане Каханку, які вырашыў
выставіць яго на пасьмешышчу ў коле літоўскіх знатных паноў. Здавалася
б, што мне, ваенному чыноўніку, за справа думаць аб французскім масоне,
нясьвіжскім князю і золаце, сълед якога быў цымяна пазначаны ў прыват-
ным лісце, далучаным да кнігі з папераджальнай назвой “Гісторыя ча-
лавечага глупства”? Не з гэтакім даручэннем я сюды прыехаў. Але пры-
пякала мне даведацца праўды, і, магчыма, пры ўдачы знайсці тое, што
затаў помсілі француз; скажу болей, такой удачы мне надта хацелася,
апошнія пайтары месяцы я жыў пад знакам нясьвіжскіх рэквізаваных
скарабаў, якія занялі абоз у сорак вазоў, загадкавых залатых скульптураў

і разуменьня, што нейкая частка каштоўнасця ў, непаважна разадраных на тры часткі, патрапіла ў чыесці рукі без уліку.

Я адчуваў прыцягненые скарбу, мне трэба было апынуша ў былой алхімічнай майстэрні аднаму. Аднак ня гэта складала галоўную цяжкасць, я ня ведаў асноўнага – дзе і як шукаць пакінутыя ў падвале луідоры, калі даць веры запіскам. Примерваючы разрозненныя паведамленыні Бургельскага, Сабковіча, генерал-маёра Мараўскага да карціны, выкладзенай французам, я схіляўся да думкі, што яго схоў Радзівілы не абцяжарваліся шукаць. Само зынікненне алхіміка магло служыць неаспрэчным съведчаньнем страты золата: калі ён уцёк – значыць, забраў з сабой. А ўжо якім чынам здолеў вынесці залатыя манеты – таямніца махляра, на тое ён і алхімік. Камендант Фрычынскі аказаўся вінаваты, што недагледзеў. Калі яго зволілі, ён, канешне, адчуваў крыўду на незаслужанае пакаранье, але хто б стаў слухаць яго доказы? Ён мог расказваць, думаў я, аб замкавым алхіміку сваім знаёмым, але ўсе слухалі яго гісторыю пра гэтае здарэнье, як чарговую казку князя Пане Каҳанку. Наўрад ці князь Геранім вырашыў прызнацца брату ў сваёй задумцы і страце *свайго золата*.

Але, калі золата засталося ў падвале, то куды схаваў яго месье Л.? Я наноў перачытаў запіскі, дасъледуючы іх парадкоўна, аднак яўных зазначэнняў схову ці падказак не прыкметці. Француз напісаў аб “простым рашэнні”, але што ён мог абраць для “простага” схову ў памяшканьні, дзе съцены былі складзеныя з моцнай цэглы на добрым растворы, і, у адрозненіне ад уланаў Татарскага палка Кнорынга, ня мог ён атрымаць у рукі лом. Самым простым і да таго адзіным месцам для патаемнага захаванья, заключыў я, была падлога, выбрукаваная цэглай без раствору. Няцяжкая праца вывернуць дзьве-тры цагліны, раскапаць яму, засыпаць ў яе манеты і вярнуць цэглу на ранейшае месца. Я падлічыў, што на брукоўку падвала пайшло найменей з паўтысячы штук цэглы. Ды пад якімі з іх масон уладкаваў сваю маленькую скарбніцу? Чуцьцё падказвала мне, што разгадка ляжыць перада мной, але я ня бачу яе, як съяпты.

Адсылаючы ў Нясьвіж тэкст свайго старога запісу, даданага да “Гісторыі глупства”, разважаў я, француз ці нейкі “шаноўны брат”, якому ён пераказаў свае прыгоды, дакладна ведаў, што князь Геранім пакінуў гэты съвет. Інакш ня было б такога падарункавага надпісу на адвароце тытульнай старонкі. Яна прызначалася для прачытаньня менавіта князю Пане Каҳанку. Усе натабэні павінны былі сапсаваць яму настрой, а падрабязнасці чароўнага алхімічнага эксперыменту, у выніку якога зявіліся дзьве пазалочаныя скульптуры з серабра, тлумачыла ўсе незразумелыя ці загадкавыя моманты. Гэта была разгадка, якая ўтрымлівала нечаканыя звесткі пра брата, і съведчанье прыстойнасці ці разумнай асьцярожнасці француза, які пакінуў золата князя Гераніма ў замку. Пане Каҳанку заставалася толькі здагадацца, дзе канкрэтна яно ляжыць. Інакш князю давялося б узрываць цагліны на ўсёй плошчы памяшканьня і прызнаць сябе магутным, але нездагадлівым невукам. Але ён не пасъпей адрасаванае яму пасланьне прачытаць...

Ужо напэўна была глыбокая ноч. Зорак ня бачна на небе, за акном пaryvіста пралятаў вецер, і кароткімі атакамі біў у шкло дождж. За дзьвярыма зноў чуліся крокі – ці то лёгкія крокі прывідаў, ці то няўпэўненая

крокі слугі Сташака, ці то ён крохой за прывідам, ці то прывід сачыў за ім у пустых калідорах – я не адчыняў дзъверы, ведаючы, што нічога не разгледжу. Але гукі крохаў я чую, і яны дапамаглі мне ўявіць тыя даўнія вечары, калі замкавым калідорам ішоў глядзець працу алхіміка князь Пане Каханку, а ў яго адсутнасць гэтак жа ўпэўнена кіраваўся ў майстэрню з іншай мэтай князь Геранім. Цяпер я ўпэўнены, што менавіта гэтая крокі, якія прыгісваюць Чорнай Даме, і цень слугі ў ѿмным калідоры дапамаглі мне адшукаць разгадку, хоць думаў я не пра іх, а пра пабуджэнні француза.

Натуральна, месье Л. уяўляў сабе і, мажліва, уяўляў з немалым задавальненнем, як зьдзівіцца князь Пане Каханку, калі ня знайдзе яго ў майстэрні, і якія гнеў і лютасць закіпяць у яго сэрцы, калі ён даведаецца аб найтанчэйшым слоі эфірнага золата на сярэбраных скульптурах. Нельга выключаць, што яно хутка абыспалася. Яго брат, відаць, быў ня менш разгневаны, зразумеўшы, што задуманае ім выратаванье масона абышлося яму стратою двухсот луідораў, якія ён хацеў пакласці ў сямейную скарбніцу, і яшчэ ста, якімі ён кампенсаваў пакуты аднадумца. Што чакала б месье Л. у выпадку сустрэчы з гайдукамі князя Пане Каханку, вельмі магчымай, бо такой алхіміяй быў абражаны ўесь клан Радзівілаў? Найменей, замкавая турма, як таго тытулаванага алхіміка, якога ўратавалі ад сякеры, абыясыцьшы вар’ятам. Тады месье Л. мог бы паказаць пальцам на падлогу і заявіць: “Ваша золата пад гэтымі цаглінамі! Вяртаю яго!” Не ў съязне, ня ў печы, не ў куточку, дзе прытуліўся павук, а як бы на п’едэстале, на ганаровы месцы. Я зіверыў сваю здагадку з запіскамі і падумаў, што яна правільная.

Пачуцьці скарбашукальніка

Ранкам, выконваючы свой план, папрасіў я каменданта Бургельскага зноў прайсьці са мной у тыя памяшканьні, дзе генерал-маёр Тучкоў дапытваў слуг, а яго мардаваў смагай. Як і ў мінулы такі паход, пайшоў з намі Дзяніс. Было дзесяць гадзін, калі мы апынуліся ў друкарні княгіні Уршулі, ці, што дакладней, у алхімічнай майстэрні замку, дзе масон зьдзейсніў сваё змушанае ашуканства з аўрыфакцыяй. Іншымі вачыма, чым у першое наведванье, пазіраў я цяпер на старую печ, на якой француз імітаваў таямнічыя пошукі, і брукаваную цэглай падлогу, і свободную ад хламу сярэдзіну падвала перад печчу, і дубовыя дзъверы, якія выпусцілі месье Філіпа-Жана з палону, зараз закрытыя замком знутры.

Вылічваючы тыя некалькі цаглінаў у цэнтры падвалу, якія француз цімяна назваў месцам, на якое становіліся князь Пане Каханку і князь Геранім, пачаў я зьдзяйсняць першы пункт сваёй задумы – доўгатэрміновае выдаленне пана Бургельскага з майстэрні. Да гэтага вёў ланцужок наступных пытаньняў:

- Гэтая дзъверы, на замок закрытыя, пан Альберт, куды яны вядуць?
- У падземны ход.
- А куды ён вядзе?
- Раней вёў за возера ў лес.
- Можна прайсьці па ім сёньня?

— Можна, — прызнаў Бургельскі, — але я ня раіў бы хадзіць па гэтым ходзе, ён месцамі абвалываецца.

— А як, пан Альберт, рухаеца аднаўленне інвентару каштоўнасцяў?

Гэтае пытанье адразу, як я і чакаў, сапавала каменданту настрой; ён адказаў, што шукае і спадзяеца адшукаць. Працягваць размову пра інвентар яму моцна не хацелася.

— Буду ўдзячны, — сказаў я без ласкавасці. — Дарэчы, яшчэ ёсьць адна справа. Мы прапусцілі ўвагай агляд гарышчаў. Вось, мой салдат пойдзе з вамі, правядзіце яго па ўсіх карпусах. Спадзяюся, гэта не складзе для вас цяжкасць.

— Не, не, — пагадзіўся Бургельскі кіслым тонам; цягацца па брудных гарышчах яму не хацелася, але гэта было лепш, чым выслушваць мае вымовы за адсутнасць рэестрай.

Камендант і Дзяніс вырушилі на прагулянку па замковых гарышчах, а я, зачыніўшы дзверы на крук, застаўся сам-насам з цянямі трывца-ігадовай дауніны, якіх я ўяўляў сабе па апісаньнях французскага філосафа-ашуканца. Сумнеў утрымліваў мяне адразу кінуцца да працы. У памяшканыні можна было акрэсліць два цэнтры: адзін для ўсёй яго плошчы без уліку печы, другі — для той меншай часткі памяшканыня, якую не займала печ. Але ў першым выпадку князь Пане Кахранку зыбкаваўся б амаль побач з печчу — для яго гэта ніяк не магло быць цэнтрам. Таму па разважаныні я прыняў другі варыянт і, ачысціўшы ад пылу месца пошуку, паспрабаваў прыўзыць цагліну нажом. Але нават вастрыё яго не ўваходзіла ў вузкую шчыліну, забітую скамяnelым пылам. Марнасць такіх высілкаў была відавочная, і мне давялося скарыстацца ломам. Адным з тых, якімі салдаты пад камандай Тучкова разбурылі съянину патаемнай скарбніцы.

Прыўзыяўшы лом, я адчуў, што працягваю справу генерал-маёра, — сумлењне ўкалола мяне, але я ўжо ня мог спыніцца. З першага ўдару цагліна трэснула, і ў хуткім часе я выняў з гнязда дзьве палавінкі — пад імі мне адкрыўся зыляжалы, нікім не крануты пласт пяску. Пад другой і трэцій цаглінамі таксама аказалася непарушаная падсыпка. Але чацвёртая выемка ўзнагародзіла мае стараныні і здагадлівасць. Толькі прыўзняўшы цагліну, я зразумеў, што тут раней ужо папрацавала чыясьці рука — у лунцы пясок быў зъмяшаны са съмецьцем. “Забралі!” — расчараўана падумаў я, аднак стаў раскопваць яміну глыбей. Знаходкі я ўжо мала чакаў і калупаў зямлю нажом неяк па інерцыі, каб пераканацца ў адсутнасці скарбу. І раптам мне ў очы бліскануў залаты праменьчык — я ўбачыў напаўспарахнелы кашалёк і яўняў кружочки луідораў скроў павуцінне скury. Не пасаромеюся прызнацца: у тую хвіліну я адчуў пачуцьцё сапраўднага щасця. Знаю цяпер, якое захапленыне адчувае скарбашукальнік, які прыгаршчамі набірае залатыя манеты, узважвае іх, бачыць у іх лагодную ўсьмешку сваёй фартуны.

Сыпаўшы манеты на анучку і завязаўшы яе вузлом, я вярнуў на рабнейшае месца непабітый цагліны, з асобым старанынем выраўняў падсыпку, уціснуў у апошняе гняздо палавінкі разьбітай і засыпаў шчыліны пяском. Але чыстыя цагліны пасярод акалячага слою бруду і пылу глядзеліся як абуральны знак учыненага гвалту. Так мне здавалася. Пакідаць такую пазнаку сваёй аднаасобнай прысутнасці ў памяшканыні, зразумела, я палічыў неразумным і мялтой, як ліса хвастом, замёў съяды, перасунуў некалькі бочак і зусім закрыў месца раскопак. Сваю цяжкую

знаходку я схаваў пад кашулю; прыцінутая мундзірам да рэбраў, яна ня дужа зъмяняла маю фігуру.

Адчуваючы халадок залатых манетаў, я аглядзеўся з асэнсаваньнем таго, што мне ўдалося адкрыць старую таямніцу і стаць яе ўладальнікам. Усё дакладна адпавядала даданаму да німецкай “Гісторыі чалавечага глупства” апісанью, ні ў чым ня маючы пярэчаньняў; захаваныя ў схове луідоры, як неадменная пячатка, съведчылі гэтую праўду: тут адчайваўся заняволены масон, палаў у печы вугаль, у “царскай гарэлцы” растваравалася золата, сюды зъяўлялася варта, тут выказаў шляхетнасць будучы бацька Дамініка Радзівіла, а затаптаныя цагліны трывала гадоў хавалі таямніцу невыканага заказу. Гэта здарылася ў 1782 годзе, за чатыры гады да майго нараджэння. Калі ёсьць Божая воля, думаў я, то ўсё было прадвызначана: і візіт сюды маладога князя Гераніма, таксама, відаць, масона, і дзікунскія мары князя Пане Каханку, і таямнічае для яго зынкненне француза праз падземны ход, і зъяўленне ў Нясьвіжы адмірала Чычагава, і мой прыезд у асірацелы замак, каб узыняць рэшткі скарбу з забыцця...

Маральныя ваганьні

Я падняўся ў свой пакой і вываліў на стол здабытае золата. Пералічыўши яго я зноў мусіў прызнаць, што масон ня хлусіў – манет было трыста. Луідоры былі паўнаважкія, адчаканенныя ў пазамінульм стагоддзі, з матавым бляском, яны стваралі на стале прывабны залаты карунак, сузіранье якога напаўняла мяне прагай дзейнасці. Воблачкам лёгкага сумневу напаўзала на маё шчасльце халоднае пытанье; яно было ня першай значнасці, безумоўна, але ўсё ж важнае для самаадчуваньня – ці становішча гэтых луідоры маёй уласнасцю, ці я павінен аддаць іх нейкай асобе?

Правы на гэтых манеты належалі няўдаламу алхіміку, але ён прапаў на абшарах Еўропы яшчэ да французскай рэвалюцыі, за якой наступілі дзесяцігоддзі войнаў, – хутчэй за ўсё яго ўжо няма на съвеце. Нават імя яго дакладна ня ведаю – нехта Філіп-Жан Л. Колькі асобаў з такімі ж імёнамі можа быць у дэпартаментах Францыі! Пры гэтым яму прыналежала толькі траціна сумы.

Ахвяравальник залатых манетай памёр дваццаць дзевяць гадоў таму. Князь Пане Каханку, уладальнік замку, дзе я знайшоў скарб, сканаў дваццаць шэсцьць гадоў назад, і гэтых луідоры ў сваю ўласнасць не атрымаў, магчыма, так і не даведаўся, які падарунак хацеў паднесці яму велікадушны брат. Яго пляменынік, князь Дамінік, атрымаўшы спадчынныя права праз пятнаццаць гадоў, палічыў неабходным для памяці творцы оперных тэкстаў ператварыць яе друкарню ў гаспадарчую камору. Тры гады назад на ім род Радзівілаў згас. З гэтай прычыны ніякага дачыненія да трохсот луідораў ня мог мець цяперашні ўладальнік замку, сваяк прускага караля, узнагароджаны такой маёмасцю волія гасудара. Было б недарэчна перадаваць гэтыя сыцілы скарб яму. Нейкія прэтэнзіі мог бы выставіць генерал Караль Мараўскі як родзіч сапраўдных Радзівілаў, бацька ўдавы і рэкамендацель кнігі “Гісторыя глупства”. Аднак ён, ведаючы тэкст запісак каля дваццаці гадоў, не парупіўся прыўзняць цагліны ў майстэрні. Значыць, яму гэта ня трэба. Нарэшце, можна з кар'ерных меркаваньняў

здаць заходку ў казну. Шчыра напісаць у дакладзе на імя генерал-аўдытара, што мной у нясьвіжскім замку было знайдзена патаемнае захаваныне трохсот луідораў старой чаканкі, якія лічу сваім шчасльвым абавязкам паднесыці вышэйшым за мяне пасадным асобам для прыняцыя раашэння па скарыстаныні адшуканага золата з карысцю для расейскай дзяржавы. Іх аддадуць у пераплаўку, і на Манетным двары зробяць некалькі рамак, у якія ўставяць партрэты гасудара імператара для ўзнагароджаныня генерал-ад'ютантаў сывіты. Усе гэтыя вобразы хутка прамільгнулі перад вачыма, пакінуўшы мяне ў перакананасыці, што лёс абраў мяне, а ня іншых, на адзінага ўладальніка залатых луідораў. Я пераклаў манеты ў сакваж, разумеючы, што даручанае мне дараюсьследваныне прыйшло да канца, а новыя абставіны садзейнічаюць майму моцнаму жаданню выйсьці ў адстаўку.

Обер-аўдытарскі даклад

З далейшых справаў, якія завершылі маю аўдытарскую службу, варта прыгадаць толькі даклад генерал-аўдытару Закрэўскаму. Спадзяюся, любая мае ўнукі, вы лепш зразумееце матывы майго разъвітаныня з кар'ерай у Пецярбургу, якая магла быць для вас больш карысная, чым правінцыйны клопат дзеда ў сядзібе, дзе прайшло вашае дзяцінства.

Зразумела, у падрабязнай справаздачы я абмінуў асьвятленынем свае сустрэчы з Мараўскім, Сабковічамі, меркаваныні афіцэраў конна-артылерыйскай роты, знаёмства з “Гісторыяй чалавечага глупства” і дадаткам да яго, харектарыстыкі бацькі і дзядзькі князя Дамініка Радзівіла, наогул усё, што прама не закранала лістападаўскія і сънежанскія падзеі 1812 году ў замку. Апроч таго, табу ляжала на імёнах графа Аракчэева і фельдмаршала Кутузава. І зусім было недазволена фармуляваць крытычны погляд на пазіцыю гасудара ў польскім пытаныні. Таму я абраў для аўдытарскага выкладаныня такі пункт гледжаныня, на якім не пасаромеўся б стаяць любы годны чалавек.

Вось што я падаў на чытаныне Закрэўскаму.

*Аудиторский Департамент
Господину Генерал-аудитору
Доклад*

Его императорское Величество сего года мая восьмого числа высочайше повелеть соизволил провести дозрасследование по делу бывшего дежурного генерала 3-й армии и командира 2-го резервного корпуса генерал-майора Тучкова 2-го, отстраненного в феврале 1813 года от командования корпусом в связи с жалобой коменданта несвижского замка князей Радзивиллов на изъятие в сем замке сокровищ и реквизицию нижними чинами казачьих полков 2-го корпуса хозяйственного назначения вещей, в том замке находившихся, в связи с нижайшим обращением упомянутого генерал-майора Тучкова на имя Его Императорского Величества. Дозрасследование проводил обер-аудитор I отделения полковник Лунин по документам дела и с опросами лиц, имевших к сему происшествию касательство.

По делу значится:

Таковое дело в 1813 году по Военному суду следствием не начиналось в связи с ведением войны против Наполеона за пределами Российской

империи и участии в заграничном походе армии адмирала Чичагова. Единственным документом, дело по сей день составляющим, остается жалоба коменданта несвижского замка Альберта Бургельского, продолжавшего пребывать в прежней должности.

Изложение жалобы:

Копия прилагается.

Установлено расследованием.

При вступлении в Несвиж авангардного отряда 3-й армии оказано было ему сопротивлении уланами литовского 18-го уланского полка, ротою 21-го пехотного полка литовских войск, а также малым отрядом улан 8-го польского полка князя Доминика Радзивилла, прибывшим в замок за сокровищами владельца. Часть из них спаслась от плена, уйдя подземными выходами, коих в замке есть множество. Для вывоза сокровищ уланами был подготовлен обоз в сорок возов, на нем по приказу командующего 3-й армией Чичагова вывезли реквизированные драгоценности. С применением штифутенов допрашивалось трое слуг, способствовавших спасению уланов, никакихувечий им не причинено. Местоположение сокровищницы комендант замка г. Бургельский указал добровольно без применения к нему принуждения.

Генерал-майор Тучков покинул замок 2 ноября, направляясь вместе с авангардом в сторону Минска, из коего 7-го ноября авангард выбил польский гарнизон генерала Бронниковского и захватил французские магазины с запасами хлеба, пороха, свинца.

В Минске по приказу командующего 3-й армией был оставлен обоз с сокровищами под охраной Татарского уланского полка, командир которого полковник Кнорринг был назначен минским временным военным губернатором. Сокровища пробыли в Минске до конца февраля 1813 года, когда интендант 3-й армии Рахманов провел их разделение в три адреса согласно приказа, данного комендантом армии адмиралом Чичаговым.

Имея от 18 ноября приказ о присоединении 2-го корпуса к 3-й армии и маршрут следования через Рогачев, Могилев на Минск, генерал-майор Тучков 2-го декабря вступил в Несвиж. Морозное время потребовало занять под ночлег все удобные к этому постройки, в частности летнюю усадьбу князей Радзивиллов и замок, имеющий множество пустых помещиков. Пропажа постельного белья, неценной мебели и продовольствия в замке, отнесенная комендантом на счет корыстолюбия казаков полка Грекова, не соответствует действительности, поскольку все изъятия потребовались для обеспечения раненых и больных в полевых лазаретах.

Предложения

В отношении сокровищ несвижского замка не представляется реальным сделать выводов без сличения описей, проведенных комиссией под началом адмирала Чичагова, и описей вещей, поступивших в Оружейную палату, Московский собор и Харьковский университет. Также необходимо снятие свидетельских показаний об обстоятельствах изъятия сокровищ князей Радзивиллов с офицеров и генералов в Комиссию 3-й армии входивших, а именно: командующего армией адмирала Чичагова; генерал-адъютанта Ламберта; генерал-майора Кнорринга; генерал-майора Грекова 19-го; начальника штаба 3-й армии Сабанеева; генерала от инфантерии Ланжерона, ныне новороссийского генерал-губернатора

и губернатора Одессы; генерал-майора Хрущова; генерал-майора Дячкіна.

По всем имеющимся свидетельствам и документам корыстолюбие генерал-майора Тучкова не просматривается.

Объявленные обывателями претензии, относящиеся до забранных у них армией адмирала Чичагова и корпусом генерал-майора Тучкова продовольственных запасов во время изгнания неприятеля в 1812 году по недоказательству требуют специального исследования по интенданскому ведомству по четырем направлениям: что было сдано французской армии по распоряжению администрации, установленной в крае Наполеоном; что получено литовскими частями; что расхищено местным населением; что реквизировано нашими войсками для нужд наступающей армии. Кроме того требуют специального установления неучтенные изъятия продовольствия и вещей во время занятия Несвижа и замка корпусами вестфальского короля Жерома Бонапарта в июле 1812 года.

*Начальник I отделения обер-аудитор
Полковник Лунин*

Гэты даклад, падрыхтаваны для генерал-аўдытара і наступнага паднясеньня Яго Імператарскай Вялікасці, засвядчыў начальніцкім асобам, як мне і хацелася, маё неразуменне іх жаданьняў, таму ў былога майго аднакашніка Закрэўскага не было важкай падставы затрымліваць мяне на службе. Ён з уласцівай яму адкрытасцю гэта і выказаў: “Разумею, Андрэй Юр'евіч, армія не прызнае віны за Тучковым, але няма зараз палітычнай магчымасці вярнуць яго да нясеньня службы, гасудара чакае каранацыя ў Варшаве – якія там могуць прагучыць дакоры”. Я ўсё ж вырашыў зьнізіць гэту палітычную сілу матываў. “Магчыма, гасудар крыху недакладна быў праінфармаваны графам Аракчэевым, – сказаў я. – Вядома, што пачуцьці яго да генерал-маёра Тучкова пазбаўлены аб’ектыўнасці”. “Асабістыя адносіны знаходзяцца па-за кампетэнцыяй Аўдытарскага дэпартаменту, – адказаў Закрэўскі, надаючы голасу свайму афіцыйнасці. – Ці варта займацца тым, што не прыносіць карысці?”

Прыняўшы да выкананьня гэтыя разумныя слова, я падаў прашэнье аб адстаўцы, спаслаўшыся на пагаршэнье здароўя з прычыны ранаў, атрыманых у замежным паходзе. Станоўчы адказ не прымусіў сябе чакаць.

Фінал

Каляды я сьвяткаваў ужо ў сваім родным Ветрыне. Стаялі моцныя маразы, печ у флігелі была напаленая, я стаяў ля акна, шчасліва пазіравучы на сумёты, асьветленыя поўняй. Наперадзе чакалі мяне цікавыя справы, якіх я прагнагаў. Трыста залатых луідораў – зусім ня той капитал, які можа забясьпечыць бестурботнае жыццё, але, кажучы вобразна, яны складалі мой эканамічны авангард. Высокі курс золата да серабра, а серабра да асігнацыяў, дазволіў мне атрымаць пасыля шэрагу абменаў каля пяцідзесяці тысячаў рублёў. Усё да апошняга рубля вырашыў я ўкладыці ў маёнтак і ва ўмацаваньне сялянскіх двароў, бо ад зьбяднелых людзей нельга чакаць плённай працы. За некалькі гадоў гэта зьдзейсьн-

ілася. Сядзіба пакрылася сажалкамі, досьвед мой у гэтым занятку да-зволіў мне напісаць “Практычныя парады па разывіцьці сажалкавай гас-падаркі” з улікам асаблівасція нашага надвор’я, ня менш карысныя чытачу, чым аказалася для мяне карыснай кніга фон Таўпіца з бібліятэki князёў Радзівілаў.

Усё зъмянілася, і маё жыцьцё таксама пайшло нечаканым шляхам.

Сусед мой, пан Сакольскі, на вялікі мой смутак, так і не падняўся з хваробы, набытай у палоне, і скончыў свае зъмныя дні ў той час, калі я ў Пецярбургу падаваў просьбу аб адстаўцы. Пасля жалобнага году ўдава яго прыняла прапанову стаць маёй жонкай.

Сястра яе Элька, ваша любімая цёця, ажанілася з паручыкам Юрэкам. У 1831 годзе, ужо камандзірам польскага батальёну, ён загінуў у баях з войскамі фельдмаршала Паскевіча.

Стараста наш Салавей, хутка скеміўши карысць сажалкавага карпа, выкапаў на сваім агародзе невялікую сажалку, часыцьком напаўняючы яе крадзенай рыбай з маіх выпасных вадаёмаў.

Перад ад’ездам з Пецярбургу прасіў я міністра Канаўніцына ўладка-ваць дзеншчыка майго на пазасталыя яму два гады да выслугі дзядзькам у малодшую роту кадэцкага корпусу. Я быў рады, калі адстаўным сал-датам прыехаў ён у Ветрын і прыняў на сябе дogleяд сажалак.

Усіх названых тут людзей вы ведаеце ці памятаеце, яны адорвалі вас сваім добрымі пачуцьцямі.

У Нясьвіж пасля таго аўдытарскага візіту ніколі болей інтэрэсы мае мяне не прыводзілі. Але пра мястэчка і пра знаёмых па нясьвіжскай спра-ве людзей, калі здаравалася магчымасць, я заўсёды імкнуўся даведацца.

Жонка князя Дамініка, пабыўши два гады ў шлюбе з ваенным міністрам Чарнышовым, разыйшлася з ім. Чарговае захапленыне сталася для яе фатальным. Закахалася яна ў расейскага гвардзейскага паручыка, нейкага Безабразава; ён служыў ад’ютантам вялікага князя Канстанціна Паўлавіча, намесніка цара ў Варшаве. Сярод варшавянак гэты Безабразаў меў посьпех, бо яго лічылі прыгажэйшым за Апалона. Ён быў на дзесяць гадоў маладзейшы за Тэофілю, атрымаць яго вернасць немаладая ўжо княгіня Радзівіл не магла і зьведала зрады, грубасць і абыякавасць. Сухоты зъяўлі гэтую дачку генерала Мараўскага са съвету ў 1828 годзе.

Дачка князя Дамініка была прынятая фрэйлінай да імператрыцы-маці Марыі Фёдараўны, і яе клопатам выйшла за кавалергарда Льва Вітген-штэйна, сына фельдмаршала. Яна нарадзіла дачку Марыю і сына Пятра. Але ёй быў наканаваны малы век: Стэфанія крыху перажыла сваю маці і згасла таксама ад сухотаў у 23 гады.

Генерал-маёру Каралю Мараўскому давялося аплакаць і дачку, і ўнучку, жыў ён у маёнтку Душкаў, дзе і быў пахаваны ў 1842 годзе.

Леў Вітгенштэйн, да якога пасля съмерці юнай жонкі перайшлі некаторыя належныя ёй маёнткі, выплаціў яе брату Аляксандру, па нашых законах бастарду, 300 тысячаў рублёў. Княжскі тытул яго прызнала Аў-стрыйская імперыя, там, у Галіцыі, ён і жыў.

Пан Каменскі выслужыў пасаду менскага віцэ-губернатара, меў шырокую вядомасць у масонскіх ложах да іх закрыцця імператарскім указам.

Артылерыйскі паручык Рылееву, які чытаў вершы на афіцэрскай вячэры, у 1825 годзе быў пакараны ў Петрапаўласкай крэпасці з некалькімі таварышамі за бунт супраць улады.

Генерал-маёр Сяргей Аляксеевіч Тучкоў дачакаўся справядлівасці ў 1826 годзе, калі быў адстаўлены ад усіх пасадаў граф Аракчэев. Гасудар Мікалай I найвышэйшай волій канфірмаваў рашэнне па шматгадовай справе яго:

“Генерал-майор Тучков ни в каких злоупотреблениях или покорыствовании не доказан, но виновен единственно в слабом командовании введенным ему корпусом. По сему, на основании всемилостивейшего манифеста, в 30-й день августа 1814 года состоявшегося, в уважение долговременной бытности его под следствием, оставить его от дальнейшей по сему делу ответственности свободным. Объявленные обывателями претензии, относящиеся до забранного у них армиею адмирала Чичагова и корпусом генерал-майора Тучкова продовольствия и имущества во время войны 1812 года, по недоказательству оставить без удовлетворения”.

Закліканы нарэшце да дзейнай службы, Сяргей Аляксеевіч накіраваны быў на Каўказ, уганараваны ордэнам Белага арла, чынам генерал-лейтэнанта і сенатарскім званьнем. Два тамы літаратурных твораў яго і «Ваенны лексікон», ім складзены, набыў я па падпісы, і яны стаяць у нашай кніжнай шафе побач з томікам баек Крылова.

Адмірал Чычагаў пасыля ад'езду за мяжу болей у Расію не вярнуўся. За невыкананыне ўказу цара ў 1834 годзе, які абавязваў усіх расейскіх падданых, што жылі па-за імперыяй, вярнуцца ў Расію, Чычагаў быў пазбаўлены ўсіх сваіх маёнткаў, ордэнскіх пенсіёнаў і выведзены з Дзяржаўнага Савету. Абражаны такім пакараньнем стары адмірал аб'явіў несапраўдны сваю прысягу імператару і адправіў яму свае ўзнагароды. Тады ж ён і малодшая дачка яго прынялі англійскае падданства. Вось якімі драмамі могуць закончвацца жыцці заслужоных людзей.

Захавальніку нясьвіжскай скарбніцы пану Бургельскаму ў 1828 годзе давялося зьведаць непрыемнасці судовага пазову, пададзенага супраць яго дачкой князя Дамініка Стэфаніяй. У яго ў сядзібным доме быў знайдзены сярэбраны куфэрак, які належаў Радзівілам. Пан Альберт даводзіў, што гэтая каштоўнасць – падарунак яго былога гаспадара. Адсудзіла дачка Дамініка серабро ці справа пасыля яе съмерці спынілася, мне невядома. Але “куфэрачная” гэтая гісторыя дазваляе меркаваць, што замак Радзівілаў захоўвае яшчэ шмат нераскрытых таямніцаў...

Іншымі вечарам, калі выходжу я выпаліць люльку на сходах сядзібнага дома, месячнае свяціло аббуджае ўва мне ўспаміны, і бачацца мне з дзялечы прамінулых гадоў Нясьвіж, замак, абкружаны ровам, пяціпрамянёвы кветнік, таямнічыя каменныя скляпеньні, стары падвал, у якім апынуўся французскі масон, і ў якім магла зьявіцца залатая скульптура, двор, дзе нагружалі вазы каштоўнасцямі Радзівілаў уланы Татарскага палка, і чамусыці шчыміць мне сэрца сум, што і двор, і роў, і замак над ім стаяць помнікам загаслага жыцця, без душы і бяз тайны. Але можа сум мой – проста прыкмета страчанай дужасці, старога веку, які ня можа абыцца новага пошуку, новага азарту, новай удачы, пакідаючы ў суцяшэнне тую малую таямніцу, што залатыя вялізныя карпы, якія носяцца ў

сажалцы і з шумам высокваюць з вады ва ўсю сваю велічыню, – гэта залатыя луідоры князёў Радзівілаў, вызваленыя мной з падпольнай вязніцы.

Зауважі

Градусы (ступені) масонства – узроўні пасъвячэнья. Англійскае (блакітнае) масонства абмяжоўвае ўса першымі трьмай градусамі. Вышэйшыя градусы (4-33) прысуджаюцца Капітулам, у які ўваходзяць браты, пасъвячоныя ў вышэйшыя градусы. Найболей разывітая сістэма градусаў у Старадаўнім і Шатландскім абрадзе. Градусы 4-18 (чырвонае масонства) – капітулярныя. Градусы 19-29 (чорнае масонства) – філасофскія. Градусы 29-33 (белое масонства) – адміністратыўныя.

Каніфрмацыйя – зацьвярджэньне вышэйшай уладай рашэнняя ваеннага ці палявога суду.

Карабеля – польская назва кривой вузкой тонкой шаблі без гарды. Скарысто-
ўвалася шляхтай на падмену баявой зброі ў звычайны час для выхадаў у “съвет”.
Назва паходзіць ад горада Кербелы непадалёку ад Багдада, дзе шаблі такога тыпу
вырабляліся. Рабілі іх з дамаскай стаі, якая дзяякоучы шматразавай коўцы набы-
вала вялікую цвёрдасць і гнуткасць. Сапраўдная карабеля была нагэтулькі гнут-
кая, што яе можна было патаемна насыць вакол пояса, прыкрываючу пасам; па
вастрыні яна не саступала брытве. Гэтым і была абумоўлена музейная каштоў-
насць карабеля.

Чаша Удавы – міса, з якой у масонскай ложы Дарадаўца абыходзіць братоў перад закрыццём работаў (паседжаньня), збіраючы ахвяраваныні на мэты міла-сэрнасці.

Луідор (фр. *louis d'or* – залаты луй) – залатая французская манета, упершыню пачала чаканіцца ў 1640 годзе пры Людовіку XIII і названая ў яго гонар. Зъмешчала золата ў розныя перыяды ад 6,2 да 8 г. Існавала да 1795 году.

Менская масонская ложа – па вядомых дакументах заснаваная ў 1816 годзе, але дзейнічала раней гэтай даты, называлася “Паўночная паходня”. Мела членства 1-3 градусаў па Блакітнай сістэме. Пазней у Менску была створаная яшчэ капітулярная ложа “Гара Табар” шатландскага абраду. Гэтую ложу ачоліўваў менскі віцэ-губернатар Людвіг Каменскі, братам ложы быў таксама камендант нясьвіжскага замка Альберт Бургельскі.

Някрасаўцы – прыпадаўленні паўстаньня на Доне на чале з Кандратам Булавінным рускі цар Пётр загадаў зруйнаваць дзясяткі казацкіх паселішчаў. Было вынішчана болей за 40 тысячаў казакаў разам з сем'ямі. Ратуючыся ад зынішчэння некалькі тысячаў казакаў на чале з Гнатам Някрасавым у верасні 1708 году сышлі з Дону на Кубань пад ахову крымскага хана. У 1740 годзе туркі перасялілі някрасаўцаў з Кубані ў Малую Азію на возера Майос. Апроч таго, нейкая частка казакаў перасялілася на Дунай у раён Дабруджы. Да 1854 году казакі-някрасаўцы ўдзельнічалі ва ўсіх руска-турэцкіх войнах і лічыліся найлепшай коњніцай Турцыі. Але яны захавалі мову, звычай і веру. У 1810 годзе невялікая колькасць някрасаўцаў намаганьнемі генерал-маёра Тучкова пасялілася каля Ізмаілу.

Нясьвіжская масонская ложа – створаная ў 1784 годзе, мела назыву “Пераможаныя прымхі”, адноўлена ў 1809 годзе па шатландскім абраадзе, была зачынена ў 1812 годзе, адрадзілася ў 1815 годзе. Карысталася польскай і французскай мовамі. Сярод яе братоў былі князь Дамінік Радзівіл, Людвіг Каменскі, Альберт Бургельскі. Два апошнія ўваходзілі і ў нясьвіжскую капітулярную ложу “Святыня міру”.

Прафан – па тэрмінах масонаў любы чалавек, не пасвячаны ў “брацтва вольных муляраў”.

Трансмутацыя – алхімічны тэрмін: ператварэньне адных металаў у іншыя.